

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ П.І.ЧАЙКОВСЬКОГО**

БОНДАРЧУК ЯРОСЛАВА ВІТАЛІЇВНА

УДК: 7.031.04:246.3

**ГЕНЕЗА І ЕВОЛЮЦІЯ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА
ПРОВІДНИХ СПІЛЬНОТ ДАВНЬОГО СВІТУ**

Спеціальність 26.00.01 – Теорія та історія культури (мистецтвознавство)

Реферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора мистецтвознавства

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.
Роботу виконано у Національному університеті «Острозька академія»
Міністерства освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

докторка філософських наук, професорка
БАРНА Наталія Віталіївна,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля
Міністерства освіти і науки України,
завідувачка кафедри педагогіки, української
філології та журналістики

докторка культурології, професорка
СТЕПАНОВА Олена Анатоліївна,
Київський національний університет технологій
та дизайну Міністерства освіти і науки України,
професорка кафедри туризму та готельно-
ресторанного бізнесу

докторка культурології, доцентка
СОВГИРА Тетяна Ігорівна,
Київський національний університет культури і
мистецтв Міністерства культури та стратегічних
комунікацій України, декан факультету івент-
менеджменту, фешн і шоу-бізнесу

Захист відбудеться «11» лютого 2025 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.005.02 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук у Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського за адресою: 01001, м. Київ, вул. Архітектора Городецького, 1–3/11, четвертий поверх, фойє Малого залу. Із дисертацією можна ознайомитись у читальному залі бібліотеки Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського: м. Київ, вул. Архітектора Городецького, 1–3/11.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат філософських наук

М.О. Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сакральне мистецтво є одним з найважливіших компонентів духовної культури будь-якого періоду історії людства, а щодо первісного часу – це не лише найголовніше, а й єдине джерело, що дозволяє простежити духовну динаміку дописемного суспільства, яке на певному етапі розвою освоює не лише матеріальний світ, але й намагається досягнути вищий рівень буття, надприродну трансцендентну реальність. Еволюція сакрального мистецтва є відображенням духовної еволюції людства. Тема духовного розвою є актуальною для всіх часів, але набуває особливої вагомості в наші дні, коли внаслідок секуляризації суспільства і панування в науковому світі матеріалістичної парадигми суспільство все більше відходить від релігійності, забуваючи, що наука і релігія повинні поєднати свої зусилля у пізнанні істини і створенні інтегрованого світогляду. Прикладом плідної взаємодії науки, релігії і мистецтва є духовна спадщина провідних спільнот Давнього світу (античних держав, цивілізацій Стародавнього Сходу і дописемного людства). Натомість ні у вітчизняній, ні в зарубіжній науковій літературі не опубліковано ще узагальнюючої праці, у якій, базуючись на творах сакрального мистецтва, було б розкрито в історичній послідовності етапи духовної еволюції провідних спільнот людства від зародження найдавніших релігійно-світоглядних уявлень в період пізнього ашелю 500 – 300 тисяч р. т. до створення релігійно-філософських систем світових релігій наприкінці I тисячоліття до н.е. – напочатку нової ери. У переважній більшості праць з всесвітньої історії культури та мистецтва головний наголос робиться на духовні надбання цивілізованого суспільства, що охоплює близько 6000 років, натомість величезному періоду дописемного людства, на яке припадає 99, 998 % часового охоплення історії, не приділяється належної уваги. У наш час, коли внаслідок численних археологічних відкриттів та удосконалення методів датування знайдених артефактів накопичилось достатньо матеріалів, дослідження початкових етапів розвою сакрального мистецтва стає особливо актуальним.

Дослідження еволюції сакрального мистецтва як відображення етапів духовного розвою суспільства доцільно пов'язати з гіпотезою, яка підіймається в працях як вітчизняних, так і закордонних дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (Дж. де Сантільяни, Г. фон Дегенд, К. Раггла, М. Холла, О. Гурштейна, М. Чмихова, В. Юрковця та ін.) і полягає в тому, що головні релігійно-світоглядні уявлення певного історичного періоду отримують відображення в назві і характеристиці домінуючого в цей період зодіакального знака, в якому протягом 1250 р. переміщається точка весняного рівнодення внаслідок явища прецесії (зміщення обертання земної осі по конусу). Отже, історичні етапи духовного розвою суспільства збігаються в часі з астрономічними епохами, обумовленими явищем прецесії. Ця гіпотеза викликає діаметрально протилежні оцінки з боку науковців – від повного несприйняття і заперечення до зацікавлення і намагання знайти докази для її підтвердження.

Доводячи цей феномен, вище названі вчені спираються на культові артефакти як на предмети матеріальної об'єктивації релігійно-світоглядних уявлень, які датуються неолітом, енеолітом, періодом бронзи та раннім залізним віком, тобто, часом, коли давні астрономи давали характеристики зодіакальним знакам, узагальнюючи в них головні релігійно-світоглядні ідеї свого часу. Проте історія людства та його духовного розвою не обмежуються означеними періодами. Наявні археологічні артефакти актуалізують продовження досліджень і дають необхідний матеріал для рішення проблеми, чи існує факт відображення головних релігійно-світоглядних уявлень палеоліту і мезоліту (часу, коли людство не знало астрономії) в характеристиках домінуючих у ці періоди зодіакальних знаків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена (протокол № 2 від 29.09.2021 р.) Вченою радою Національного університету «Острозька академія». Змістове спрямування дисертації узгоджене з програмою наукових досліджень Національного університету «Острозька академія» (зокрема – «Релігійні фактори в контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (державний реєстраційний номер 0116U001989).

Мета дослідження – простежити генезу та еволюцію сакрального мистецтва як відображення розвою релігійно-світоглядних уявлень провідних спільнот Давнього світу в контексті осмислення гіпотези щодо відповідності історичних етапів духовної еволюції космічним циклам прецесії.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробленості проблеми;
- визначити науково-теоретичні та методологічні принципи розв'язання проблеми;
- проаналізувати сакральні артефакти провідних спільнот Давнього світу як предмети матеріальної об'єктивації релігійно-світоглядних уявлень, акцентуючи увагу не на матеріальній феноменальній складовій, а на ноуменальній духовній сутності твору мистецтва;
- простежити динаміку формування і трансформації духовних смислів творів мистецтва у проекції на параметри їхнього існування в різних системах просторово-часових культурних координат;
- на підставі семантичного аналізу сакральних артефактів, створених водночас у різних куточках давнього світу, виявити, які релігійні вірування переважали у той чи інший період, простежуючи таким чином загальний розвиток релігійної думки людства, центральну (орогенічну) лінію духовної еволюції, презентовану досягненнями найрозвинутіших спільнот певного історичного періоду;
- проаналізувати праці щодо розвитку астрономії Давнього світу з метою виявлення походження назв і характеристик (релігійно-філософських описів) зодіакальних сузір'їв.

- порівняти релігійно-світоглядні ідеї і вірування, що були домінуючими в певний період на різних територіях Землі, з характеристикою головного в цей період зодіакального знака;
- з'ясувати, чи отримують відображення провідні релігійно-світоглядні ідеї певного історичного періоду в характеристиці домінуючого в цей період зодіакального знака не лише в часи розвинутих цивілізацій (коли давні астрономи визначали сузір'я, в якому сходить сонце в день весняного рівнодення, і пов'язували з ним головні ідеї свого часу), але й в епоху палеоліту й мезоліту, коли астрономія існувала в зародковому стані і людство не мало уявлень про зодіакальне коло;
- *Об'єкт дослідження* – сакральне мистецтво провідних спільнот Давнього світу від пізнього ашелю до початку нової ери.
- *Предмет дослідження* – процеси виникнення, розвитку та трансформації сакрального мистецтва в домінуючих спільнотах Давнього світу від періоду пізнього ашелю до початку нової ери (на матеріалах культур первісного суспільства, Давнього Сходу та античних держав).
- *Хронологічні межі дослідження* охоплюють період від появи найдавніших артефактів, пов'язаних із зародженням релігійних уявлень первісної людини 500/300 тисяч років тому, до часу формування провідних релігійно-світоглядних систем (буддизму, індуїзму, даосизму, конфуціанства, іудаїзму, християнства) наприкінці 1 ст. до н.е. – на початку нової ери.
- **Методи дослідження.** Важливим методологічним принципом даного дослідження є синтезування мистецтвознавчого і релігієзнавчого підходів, що дає змогу на підставі ретельного вивчення основ тієї чи іншої релігії, ліквідувати розрив між аналізом формальних художніх засобів і сакральним змістом твору мистецтва. Метод аналізу і синтезу дає змогу уявити цілісну картину розвитку культового мистецтва і сконцентрувати увагу на її деталях. З ним тісно поєднаний метод індивідуалізації та узагальнення, який дає змогу проаналізувати індивідуальні особливості твору і синтезувати їх із загальними принципами мистецтва, характерними для його доби. Історично-хронологічний метод використовувався при розгляді періодів розвитку сакрального мистецтва. Враховуючи те, що означена в праці проблема фундаментально не вивчалася, виникла необхідність аналізу культових творів в послідовності, відповідній до розвитку релігійної свідомості людства від первісного ладу до початку нової ери. Синхронний метод доповнює історично-хронологічний, оскільки дозволяє показати не тільки вертикальний часовий зріз еволюції духовної культури провідних спільнот Давнього світу, але й ті процеси духовно-художньої еволюції людства, які відбувались паралельно в один і той же час на різних територіях землі. Компаративний (порівняльний) метод дозволяє виділяти принципово нові особливості як кожного етапу духовно-художньої еволюції суспільства в цілому, так і особливості духовного життя різних цивілізацій і культур, що існували

одночасно. Системний підхід поєднує окремі структурні елементи дослідження в цілісну систему, що надає роботі завершеного характеру.

Теоретичне підґрунтя дисертації засноване на системному узагальненні положень наукових праць, присвячених:

- загальній історії мистецтва і теоріям світової культури як основним джерелам для визначення етапів духовного і художнього розвою провідних спільнот Давнього світку (Дж. Віко, Ш. Монтеск'є, М. Л. Вольтера, А. Р. Тюрго, Ж.А. Кондорсе, Й. Гердера, І. Канта, Г.Ф. Гегеля, Ф.Г. Клемма, Е. Тайлора, А. Бастіана, Д. Лаббока, Л. Моргана, Л. Уайта, Жд. Стюарта, М. Харріса, Г. Рюккерта, О. Шпенглера, Г. Зіммеля, Ф. Боаса, Р. Бенедикт, П.Т. де Шардена, А. Тойнбі, К. Ясперса);
- головній гіпотезі щодо відповідності етапів духовної еволюції людства космічним циклам прецесії (Дж. де Сантільяни, Г. фон Дегенд, К. Раггла, М. Холла, О. Гурштейна, М. Чмихова, В. Юрковця та ін.)
- генезі та еволюції ранніх форм релігійних вірувань (фетишизму, анімізму, магії, тотемізму та ін.) та відображенню їх у мистецтві первісного суспільства (Ж.Б. де Перта, Д. Мак-Леннана, Ф. Ратцеля, Р. Маретта, С. Рейнака, Дж. Фрезера, А. Бейля, А. Леруа-Гурана, А. Ламінг-Емперер, М. Еліаде, О. Маршака, В. Кабо, К. Хентце, Ф. Еджа, Ш.Ж. Валькві, Д. Крвавича, В. Овсійчука, С. Черепанової, Л. Залізняка, О. Куліша, Д. Телегіна, В. Даниленко, Д. Короля, Н. Бурдо, М. Відейко, С. Пустовалова, С. Торопа, М. Бандерівського);
- головним культам і міфам Давнього Сходу та античного світу (Геракліта, Юліана, Прокла Діадоха)
- археологічним дослідженням закордонних та вітчизняних науковців ХІХ – поч. ХХІ ст. з метою використання описів виявлених ними сакральних об'єктів та артефактів Давнього світу (Д. Пейроні, Е. Картальяка, М. Буля., Ж. Л. Капітана, М. де Сатуоли, Н. Кастере, К. Шмідта, Л. Санчідріана, С. Кукоса, Н. Горен-Інбар, В. Хвойки, О. Ситника, О. Черниша, П. Двойченка, М. Ернста, І. Шовкопляса, О. Корвін-Піотровського, Е. Овчинникова, Д. Черновола, Д. Желаги, В. Чабанюка, М. Остапенка).

Для виявлення характерних спільних рис світоглядно-філософських концепцій головних релігій, сформованих наприкінці І тисячоліття до н.е. – на початку н.е. використано праці з аналізу базових трактатів буддизму (Гуан Сіна, Алана Уолліса), індуїзму (Флада Гевіна), даосизму і конфуціанства (Дун Чжуан Шу), іудаїзму (Раббі Аківі, Шимона Бара Іохая), а також твори ранньохристиянських апологетів і філософів (Мученика Аристида, Климента Олександрійського, Феофіла Антіохійського, Іполита Римського, Іринія Ліонського, Іустина-філософа, Тертуліана, Орігена), біблійні тексти (Першу книгу Єноха, Третю книгу Єздри). Для визначення системи художніх прийомів іконопису, зокрема, особливостей іконографії Христа використано теорії Плотіна та Псевдо-Діонісія Ареопагіта.

Наукова новизна отриманих результатів базується на зіставленні даних історичних, культурологічних, релігієзнавчих, мистецтвознавчих та астрономічних наук та конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

- простежено орогенічну лінію еволюції сакрального мистецтва як відображення динаміки духовного розвою провідних спільнот Давнього світу від зародження найдавніших релігійних уявлень у добу ашель 500 – 300 тисяч р. т. до створення релігійно-філософських систем світових релігій на межі I тисячоліття до н.е. – на початку нової ери; доведено, що в різних частинах давньої ойкумени в один і той самий час створювали подібні за своїм духовним смислом ритуальні твори мистецтва та пам'ятки сакральної архітектури, які відображали подібні релігійно-світоглядні ідеї, уявлення, культу й вірування;
- розглянуто етапи духовної еволюції в контексті осмислення гіпотези, висунутої в працях науковців другої половини XX – початку XXI ст. (Дж. де Сантільяни, Г. фон Дегенд, К. Раггла, М. Холла, О. Гурштейна, М. Чмихова, В. Юрковця та ін.) щодо відповідності історичних етапів духовного розвою людства астрономічним епохам, які визначаються часом перебування точки весняного рівнодення (перетину екліптики та небесного екватора) протягом 2150 років у певному знаку зодіакального кола;
- доведено, що головні релігійно-світоглядні ідеї і культу провідних спільнот людства певного історичного періоду пов'язувались давніми астрономами з характеристикою домінуючого в цей час зодіакального сузір'я, в якому сходило Сонце в день весняного рівнодення (тобто, в якому перебувала точка перетину екліптики та екватора протягом 2150 років);
- виявлено, що характерні особливості кожного етапу духовного розвою отримали відображення в характеристиці домінуючого в цей період зодіакального знака не лише в часи давніх цивілізацій, коли астрономи самі давали характеристику головному сузір'ю, в якому сходило Сонце в день весняного рівнодення, але й в ті періоди, коли людина не знала зодіакального кола, що дозволяє вважати цей феномен наслідком дії надсвітового розуму, позначенням віх духовного розвою людства;
- досліджено еволюцію сакрального мистецтва як відображення духовної еволюції людства в рамках поліонтичної парадигми і з позицій еволюційного креаціонізму, що виділяє світовий і надсвітовий рівні та матеріальний і духовний модули буття, стверджує сумісність релігійних вчень про Бога і сучасних наукових знань, не виключаючи важливого значення матеріальних (економічних) і соціальних чинників у розвої суспільства, стверджує, що Творцем світу є надсвітовий трансцендентний Абсолют, зв'язок з Яким і визначає розвиток духовної культури людства;
- пов'язано еволюцію сакрального мистецтва з трактуванням історичного розвою людства з позицій постнекласичного (тоталлогічного) підходу, згідно з яким, незважаючи на те, що всесвітньо-історичний процес диверсується на

множину різноманітних формоутворень, однаково він розуміється цілісним (тотальним), а причиною єдності та цілісності історії є надсвітовий Абсолют.

Уточнено та доповнено:

–ключові терміни дослідження: «сакральне мистецтво», «духовна культура», «Давній світ», «релігійно-світоглядні уявлення», «релігійний культ», «магічний обряд», «артефакт», «дуальний принцип урівноваженого протистояння», «триярусна модель всесвіту», «імантизація трансцендентності»;

–формулювання проблеми, яка лежить на перетині історичних, релігієзнавчих, мистецтвознавчих та астрономічних наук і полягає у взаємозв'язку історичних етапів духовної еволюції провідних спільнот Стародавнього світу з космічними епохами, що виникають внаслідок явища прецесії.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження релігійно-світоглядних уявлень, культів, вірувань, магічних обрядів та відображення їх у мистецтві провідних спільнот Давнього світу;
- ідея можливості зодіакального датування давніх артефактів, не лише за зображеними на них символами сузір'їв зодіаку, домінуючих у певний історичний період (як це було запропоновано М.О. Чмиховим), а й за зображеннями, що відповідають головним культам тієї чи іншої астрономічної доби, зіставляючи і узгоджуючи такий спосіб з іншими методами датування;
- порівняльний аналіз релігійно-філософських систем провідних народів кінця I тисячоліття до н.е. – початку нової ери;
- з'ясування проблеми впливу філософських концепцій Бога на формування образу божества в мистецтві провідних культур кінця I тисячоліття до н.е. – початку нової ери.

Теоретичне значення дослідження. Дисертаційна робота є комплексним дослідженням, в якому використано базові твердження та наукові відкриття археології, історії, філософії, релігієзнавства, мистецтвознавства та астрономії, поставлено і вирішено комплекс мистецтвознавчих і релігієзнавчих проблем, які дають змогу осмислити еволюцію сакрального мистецтва як закономірний процес духовної еволюції людства, кожний етап якої збігається в часі з обумовленою явищем прецесії астрономічною епохою перебування точки перетину екліптики та екватора протягом 2150 років в певному знаку зодіакального кола. Теоретико-методологічна основа дисертації, її ключові положення й узагальнення можуть бути використані в подальших дослідженнях питань теорії та історії світової та вітчизняної культури. Запропонована концепція еволюції сакрального мистецтва як етапів духовної еволюції людства, що отримують відображення в космічних циклах прецесії спонукає до подальшого наукового пошуку в напрямку рішення цієї складної культурологічної проблеми.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання в навчальному процесі у викладанні базових курсів з «Історії та теорії світового мистецтва», «Історії релігій», «Історії релігійного мистецтва», «Історії світової та вітчизняної культури» у закладах вищої освіти, при написанні наукових

робіт з історії релігії, культури та мистецтва, а також при розробці навчальних посібників для фахівців відповідного профілю.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на міжнародних наукових конференціях: XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Євроінтеграційні процеси в сучасній Україні: культурно-мистецькі аспекти розвитку (Рівне, 15-17 листоп., 2017), XV Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський культурний простір і українські перспективи» (Рівне, 14–15 листоп., 2019), XVI Міжнародній науково-практичній конференції «Україна першого двадцятиріччя XXI століття: культурно-мистецький вимір» (Рівне, 17-18 листоп., 2020), Міжнародній науково-професійній конференції Товариства культурного та наукового прогресу Центральної та Східної Європи «Science without boundaries of development in the 21 century» (Наука без кордонів розвитку в 21 столітті» (Будапешт, 30 серп. 2020), XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегія розвитку світової та української культури: сучасні акценти та перспективи» (Рівне, 18-19 листоп. 2021 р.), I Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Наука та інновації в сучасному світі» (Лондон, 28-30 верес., 2022), XVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Світовий культурний простір крізь призму сучасних глобалізаційних пандемічних викликів та війни» (Рівне, 15 листоп. 2022 р.), XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Євразійські наукові дискусії» (Барселона, 21-23 листоп, 2022), XIX Міжнародній науково-практичній конференції «Українська і світова культура в умовах глобалізаційних викликів та умов війни» (Рівне, 16-17 листоп. 2023) та ін.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 28 наукових працях, із них 25 одноосібні та 3 колективних, у тому числі: 1 монографія «Історія релігійного мистецтва як відображення духовної еволюції людства в космічних циклах прецесії». Львів: ПП «Релігійне видавництво «Святих Володимира та Ольги», 2022. 928 с., 26 статтях, з яких 18 у наукових фахових виданнях України, 3 статті, що індексуються у міжнародній науково-метричній базі даних Web of Science, 3 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 2 статті апробаційного характеру, 1 монографія, яка додатково відображає результати дисертації.

Структура дисертаційної роботи. Дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 623 с., у тому числі основного тексту – 508 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «Вступі» обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, сформульовано мету та завдання роботи, визначено основні методи дослідження, його об'єкт і предмет, висвітлено зв'язок теми дослідження з науковою проблематикою установи, у якій виконано роботу, подано відомості про наукову новизну отриманих результатів, теоретичне та практичне значення роботи,

особистий внесок дисертанта, апробацію результатів, публікації та структуру роботи.

У першому розділі – «Парадигмальна основа дослідження еволюції сакрального мистецтва», що складається з трьох підрозділів, – здійснено аналіз літератури з досліджуваної проблеми, охарактеризовано зміст та специфіку джерельної бази, прояснено предметний зміст «ключових» термінів і понять та викладено теоретико-методологічні основи дослідження еволюції сакрального мистецтва в рамках поліонтичної парадигми, яка визнає два рівня: природний і надприродний, і два модули буття: матеріальний і духовний, що позбавляє від однобічних суджень (які були неминучі в разі розгляду лише з матеріалістичної або з ідеалістичної точки зору) і сприяє об'єктивності умовиводів.

У підрозділі 1.1. – «Історіографія проблеми та джерельна база дослідження» – здійснено критичний огляд праць з культурної еволюції мислителів XVIII – поч. XXI ст., які становлять історико-теоретичну базу дисертації. Розгляд величезного корпусу праць з історії світової культури показав, що починаючи з XVIII ст. у світовій філософсько-історичній думці чітко виявляються кілька напрямів щодо трактування культурної еволюції людства. Представники еволюційного прогресистського напрямку відстоювали ідею однолінійного всесвітньо-історичного процесу, головною рушійною силою якого, з погляду просвітників XVIII ст. (Ш-Л. Монтеск'є, Ф-М. Вольтера, А-Р. Тюрго, М.Ж. Кондорсе та ін.), є людський розум, а з погляду представників еволюційної школи XIX ст. (Ф. Г. Клемма, А. Бастіана, Г. Спенсера, Д. Ф. Мак-Леннана, Д. Лаббока, Е. Тайлора, Л. Г. Моргана, Ф. Енгельса, К. Маркса, Л. Уайта, Д. Стюарта, М. Харріса, Д. Е. Ленські) – технічний прогрес, що обумовлює зміни в соціальних відносинах і в духовному розвої. Антитезою до них є концепції Г.В.Ф. Гегеля, О. Шпенглера, К. Ясперса, А. Тойнбі, на думку яких головним показником розвитку всіх цивілізацій є духовний розвиток, який приведе людство до Граду Божого (Civitas Dei), на надземний рівень історії, в інші виміри буття і поєднає його з трансцендентною божественною духовною надреальністю.

У працях Дж. де Сантільяни, Г. фон Дегенд, К. Раггла, М. Холла, М. Чмихова, В. Юрковця, О. Гурштейна та інших науковців в тому чи тому аспекті висловлена думка, що етапи духовного розвою суспільства мають відображення в космічних циклах прецесії, які визначаються переміщенням точки перетину екліптики та екватора (точки весняного рівнодення) впродовж 2150 років під певним знаком зодіаку, характеристика якого відповідає головним релігійним віруванням цього періоду. В якому б кінці Землі не проживали люди, вони завжди знаходяться в одному знаку зодіакального кола, в якому проходить точка перетину екліптики та екватора в день весняного рівнодення. Його характеристика відповідає особливостям духовного розвою провідних народів людства в період домінації цього знака. У часовому вимірі найбільша частина шляху духовного розвою належить культурам Давнього світу. Вони завершили його створенням світових релігій, головні ідеї яких є духовними орієнтирами сучасного суспільства. Дослідження еволюції сакрального мистецтва як відображення духовного розвою у контексті відповідності його етапів

космічним циклам вимагає чіткого визначення базових історичних, культурологічних, релігієзнавчих, філософських та астрономічних понять.

У підрозділі **1.2.** – *«Ключові терміни дослідження»* – викладаються результати аналізу базових понять: «духовна культура», «релігія», «сакральне мистецтво», «прецесія», «астрономічна епоха», «зодіакальне коло», «зодіакальний знак». Особлива увага приділяється проясненню і уточненню змісту тих термінів, трактування яких в сучасній науковій літературі є суперечливим. Одним з таких є термін «Стародавній світ». У енциклопедичних словниках з культурології та в численних працях науковців термін «Стародавній світ» охоплює проміжок часу від появи писемності в середині IV тисячоліття до н.е. до періоду середніх віків, який починається після падіння Римської імперії наприкінці V ст. н.е. Величезний проміжок часу до появи писемності називається «передісторією». Натомість, в історичних енциклопедіях цей період існування людини визнається історією, адже ця наука досліджує розвиток людства, спираючись не лише на писемні, а й на матеріальні джерела. «Історія стародавнього світу поділяється на історію (а не передісторію) первісного суспільства, історію Стародавнього Сходу та історію стародавніх Греції і Риму». Жодний вищезгаданий дослідник культурної еволюції людства не заперечував історії первісного суспільства. Отже, у нашому дослідженні ми виходимо з того, що історію людства логічно починати з появи палеоантропа 2,5 – 2,7 млн р. т., величезний часовий проміжок розвою дописемного людства був не передісторією, а частиною історії Давнього світу, на певному етапі якої (500-300 тис. р. т.) із зародженням релігійних уявлень і сакрального мистецтва розпочався духовний розвій суспільства.

У підрозділі **1.3.** – *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* – підкреслюється, що засадничим теоретико-методологічним підґрунтям роботи є концептуальне осмислення еволюції сакрального мистецтва як відображення духовної еволюції людства у зіставленні її етапів з астрономічними епохами, що визначаються періодом переміщення точки весняного рівнодення (точки перетину екліптики та екватора) в певному знаку зодіакального кола, в назві і характеристиці якого отримують відображення головні релігійно-світоглядні уявлення того часу.

Виходячи з того, що основою духовної культури, яка визначала конфігурацію всіх інших її структурних елементів, як у спільнот дописемного суспільства, так і в цивілізаціях Давнього Сходу і в античних державах була релігія, найважливішою теоретико-методологічною засадою дослідження є аналіз творів сакрального мистецтва як предметів матеріальної об'єктивації релігійно-світоглядних уявлень, з акцентуванням ноуменальної духовної сутності твору, в хронологічній послідовності, відповідній до розвитку релігійної свідомості людства. На основі цього простежуються етапи духовного розвою від зародження перших релігійних уявлень у період пізнього ашелю (500/300 тис. р. т.) до створення релігійно-філософських концепцій провідних релігій світу наприкінці I тис. до н.е. – на початку нової ери.

До розгляду духовної культури спільнот Давнього світу особливо важливим є застосування антропологічного принципу що, зокрема, змінює ставлення до

астрології та її оцінку. Антрополога, історика чи археолога астрологія цікавить, насамперед, як невід’ємна частина нематеріалістичного світогляду давніх людей, які сприймали космос як вищий світ, що перебуває в концептуальній цілісності із ними. Це змушувало повсякчасно спостерігати за небом, щоб забезпечити гармонію свого існування. Астрологія була головною мотивацією інтересу до неба і розвитку астрономії. Якщо в сучасному світі науки астрологія оцінюється негативно, як псевдонаука, яка суперечить відкритим наукою законам фізики, то в Давньому світі, якщо розглядати її не з точки зору відповідності законам фізики, а з антропологічних позицій, як систему знань, яка пояснювала цілісність людини і всесвіту і використовувала для складання зоряних карт найновіші досягнення математики і астрономії того часу, астрологія не суперечила науці, навпаки, розвивала її, була невід’ємною частиною астрономії. У релігійно-філософських описах зодіакальних сузір’їв, складених давніми астрономами, відображаються релігійно-світоглядні уявлення, вірування і культури, які домінували в певні періоди історії, що обумовлює необхідність їх використання для розв’язання поставленої проблеми.

У висновках до першого розділу зазначається, що з численних векторів культурної динаміки людства найбільш вивченим є технічний, натомість духовна еволюція, особливо дописемного суспільства, досліджена в значно меншому ступені, що піддає забуттю родоначальну історичну природу фундаментальних основ культури і глибинні витoki релігійно-світоглядних уявлень. Такий висновок детермінує особливу увагу до сакрального мистецтва первісного суспільства як найменш вивченого початкового і водночас базового етапу духовного розвою, в якому було закладено основи всіх блискучих наступних культур.

Другий розділ «Сакральне мистецтво доби палеоліту» присвячено розгляду культових артефактів первісного суспільства, які виникали в часовому проміжку від пізнього ашелю до мезоліту (500/300 тис. р. т. – 11 тис. р. до н.е.).

У підрозділі 2.1. **«Відображення найдавніших культових об’єктів у символічних знаках і образах пізнього ашелю і мустьє (500/300 тис. р. т – 40 тис. р. до н.е.)»** розглядається одна з найбільш важливих невіршених проблем культурології, релігієзнавства, мистецтвознавства та історії – часу зародження релігійних уявлень і сакрального мистецтва. Найдавніші культові артефакти, які можна співвіднести з магічними діями палеоантропа, датуються 500/300 тисяч років тому. З цього випливає, що між появою людини 2,7 млн р. т. і зародженням релігійної свідомості, тобто перших релігійних уявлень, які вимагали об’єктивації в культових предметах, пройшло більше 2 мільйонів років. Можливо, як стверджує Р. Маретт, зародженню релігійної свідомості передувала тривала фаза аніматизму – інтуїтивного підсвідомого відчуття надприродної сили. Але цілеспрямовано культовими діями палеоантроп почав займатися з періоду пізнього ашелю. Початок релігійної діяльності збігається із зародженням сакрального мистецтва.

Найдавніші культові артефакти – композиції з черепів і кісток тварин, які використовувалися для магічних обрядів відтворення нових особин (на палеолітичних стоянках Амбронна, Торальба, Азох), жіночі скульптурки (з Берехат

Рама, Тан-Тана, Нампи), символічні знаки кола та хвилястої лінії (у печерах Аудиторіум і Даракль Чатан) свідчать про те, що першими об'єктами, які у свідомості палеоантропа асоціювалися з надприродною силою, були ті, без яких було неможливе існування первісної людини: сонце, вода, жінка, тварини. Їхні образи та символи знаменували зародження сакрального мистецтва і магії, що кардинально відрізняючись від безпосередньо-корисної праці, переносили первісну людину в особливу ритуальну площину зв'язку з надприродною силою, яку вона, ще слабка в боротьбі з природою, закликала на допомогу. Так зароджувалось релігійне світосприйняття, палеоантроп робив перший вирішальний крок на шляху духовного розвою.

Кардинально новим явищем у релігійному житті первісної людини доби мустьє (150/120 – 50 тис. р. т.) стало виникнення ритуальних поховань. Вже найдавніші поховання, які датуються 120 – 50 тис. р. т. (Схул IV, Схул V, Регурду, Джабель Кафзех XI, Шанідар, Кйік-Коба, Ла Шапель-о-Сен та ін.) містять перші свідчення зародження ритуалів, спрямованих на продовження буття померлої людини в позаземній реальності (покладання померлого в позу зародка, посипання його червоною вохрою, розміщення біля нього кісток тварин, на деякі з яких наносились магичні знаки у вигляді паралельних ліній, згрупованих по 7 і 14 – числових ритмах місячного календаря). Це доводить початок формування уявлень про духовне начало людини, її позатілесну духовну сутність, яка продовжує жити після смерті людини в іншому вимірі буття.

Новою характерною особливістю релігійного життя перехідного періоду від доби мустьє до верхнього (пізнього) палеоліту була сакралізація каменів, які, як і кістки тварин, як аналоги незмінності та невмирущості стали об'єктом ритуальних дій, зокрема, вкладалися в поховання з метою відродження життя душі померлих в іншому світі. Найдавніші свідчення використання каменів як культових предметів, виявлені в похованнях Ла Феррасі I, V, VI і Шанідар, які датуються 48 – 44 тис. р. до н.е. Отже, виникнення культу каменів збігається в часі з перебуванням точки весняного рівнодення в зодіакальному знаку Козерога (47 300 – 45 150 р. до н.е.) і відображається в характеристиці цього знака. Його стихією вважається земля, а управителем – планета Сатурн, присвячена богу, символом якого є камінь. Козоріг характеризується як знак непорушної матеріальної основи Землі і водночас основи (старту, відправної точки) духовної шкали людства. Поняття непорушної основи, притаманне цьому знаку, відповідає культу каменів, які у свідомості неандертальця були матеріальними носіями тієї ж самої ідеї.

Сакралізація вогню і сонця, що відобразилась у створенні символічних знаків і композицій з кола та хреста, виявлених на артефактах з печер Тата, Цона і Вілена, збігається в часі з відкриттям штучного здобування вогню і припадає на астрономічну добу зодіакального знака Стрільця (45 150 – 43 000 р. до н.е.), стихією якого вважається вогонь, точніше, ритуальний вогонь священнодійства (на відміну від царственного вогню влади Лева та руйнівного полум'я війни Овна). Це символізує високі духовні устремління людини, спрямовані до світу небесних світил, стихією яких є вогонь, адже Стрілець цілить по зорях.

Найважливішим досягненням сакрального мистецтва наприкінці доби мустьє стало створення візуальних натуралістичних зображень тварин і людей (Молодове I, Пронятин, Нерха, Чокурча), оскільки знакових малюнків для задоволення релігійних потреб вже було недостатньо.

У підрозділі 2.2. «*Сакральне мистецтво первісних спільнот початку верхнього палеоліту (40 – 30 тис. р. до н.е.)*» – проаналізовано культові артефакти означеного періоду і з'ясовано, що нові релігійні уявлення цього часу отримали відображення в характеристиках домінуючих тоді зодіакальних знаків. Прогресивні зміни в соціальній організації палеолітичного суспільства – перехід від первісних стад до родоплеменних колективів внаслідок розселення Homo Sapiens по Євразії, припадає на періоди переміщення точки весняного рівнодення в зодіакальних знаках Терезів (40 850 – 38 700 р. до н. е.), Діви (38 700 – 36 550 р. до н. е.), Лева (36 550 – 34 400 р. до н. е.), Рака (34 400 – 32 250 р. до н. е.) та Близнят (32 250 – 30 100 р. до н. е.) і відображається в головних поняттях і принципах, які традиційно пов'язуються з цими знаками. Головні принципи і поняття знаку Терезів – рівновага, узгодження, гармонія і порядок відповідають упорядкуванню відносин у первісних дуально-родових колективах, узгодженню стосунків між їх членами, утвердженню норм поведінки. Зростання ролі жінки в житті родоплеменних общин отримує відображення в характеристиці знака Діви. Актуалізація верховенства, ієрархії, влади та підпорядкування відображається в характеристиці Лева. Актуалізація цих понять виявилась у тому, що головними об'єктами культових дій були на той час не травоїдні тварини (найбільш бажані об'єкти полювання), а грізні хижаки (печерні ведмеді та леви), найдавніші скульптурні зображення яких 37 – 35 тисячоліття до н.е. виявлено в печерах Базуа, Пеш Мерль, Монтеспан, Холенштайн, Холе Фельс, Шове, Фогельхерд. Вперше в цей час у мистецтві з'являються образи териантропів – звіролюдей (скульптурки жінок-левиць з печер Штадель, Холе-Фельс, Гайссенкlostерле), у яких культ жінки як продовжувачки роду синтезується з культом звіра-тотема, у ролі якого найчастіше виступає могутній цар звірів – лев.

Упорядкування статевих відносин між родами і фратріями стимулювало дітонародження і посилювало культ жінки. Це виявилось в появі зображень жіночих знаків (вульв) та місячних календарів, що використовувались у магії розмноження (у печерах Кастане, Бланшар, Сельє, Гордж д'Анфер, Ла Феррасі, Кульна, Ель Кастільйо, Ла Пілета, Чуфін та ін.). Особливе поширення подібних артефактів припадає 35 – 33 тисячоліття до н.е. – астрономічну добу зодіакального знака Рака (34 400 – 32 250 р. до н.е.), який позиціює жіночий материнський принцип відтворення, плодоносності, оновлення життя. Денним управителем Рака вважається Венера, а нічним – Місяць.

Культ фертильності сприяв усвідомленню значущості пари, що виявилось в появі парних поховань (Дольні Вестоніце, Сунгир), а також у зображеннях пар тварин і териантропів (Шове, Гордж д'Анфер, Мала Сия). Зародження культу пари припадає на 33 – 31 тисячоліття до н.е. – астрономічну добу Близнят (32 250 – 30 100 р. до н.е.) і відображається в принципі парності (здвоєності) цього знака.

У підрозділі 2.3. «*Відображення головних релігійних культів у мистецтві граветського періоду (30 – 20 тис. р. до н.е.)*» розглядаються культові артефакти і вірування означеного періоду і співвідносяться з характеристиками зодіакальних знаків, доміантних на час їх зародження. Близько 30 тисяч років до н.е. культ хижаків поступається культу травоїдних тварин, що демонструють розписи печер: Шове, Хорнос-де-ла-Пенья, Пер-нон-Пер, а також дрібна пластика зі стоянок Фогельхерд, Пршедмості, Костенки 1, Зарайськ та ін., у яких значно переважають зображення фітофагів, що використовуються в магії відтворення як зооморфні символи чоловічої запліднюючої потенції, яка дає життя. Зміна релігійних доміант в житті первісного суспільства припадає на астрономічну добу Тельця (30 100 – 27 950 р. до н.е.) і відображається в назві і характеристиці цього знака, який пов'язується із землею, вважається першим знаком стихії землі і символом могутнього інертного тіла землі.

У 28 тисячолітті до н.е. внаслідок паудорфського потепління, вимирання і знищення мамонтів, відбуваються значні зміни в мисливському промислі – заміна загінного полювання переслідуванням тварин, що значно посилює роль чоловіка-мисливця. Це виявляється в тому, що в палеолітичному мистецтві вперше з'являються культові зображення чоловіків (Дольні Вестоніце, Брно, Лоссель) та чоловічих знаків у вигляді фалосів (Рок де Маркампе), які використовуються в магічних обрядах. Нові риси духовної культури отримують відображення в характеристиці домінуючого від 27 950 до 25 800 р. до н.е. зодіакального знака Овна, який на відміну від спокійного Тельця, позиціонує боротьбу, штурм, азарт, прагнення воювати й перемагати. Його стихією вважається вогонь війни, а управителем – планета Марс.

На середину граветського періоду (28 – 24 тисячоліття до н.е.) припадає найбільше поширення культових жіночих скульптурок – так званих граветських венер. У цей час культ жінки-матері тісно пов'язується з культурами травоїдних тварин, за якими закріплюється значення семантично парних до образу жінки зооморфних кодів чоловічої сили, що охороняє і захищає жінку. Не випадково на деяких стоянках (Тюрсак, Мізин, Буреть, Костенки 1 та ін.) ритуальні скульптурки жінок зберігаються під черепами та кістками фітофагів. Значення пари чоловічого та жіночого начал для відтворення життя демонструє домінуючий від 25 800 до 23 650 р. до н.е. зодіакальний знак Риб, головний принцип якого єдність антиномій виявляється у фізичному плані як з'єднання протилежних статей, любов і шлюб чоловіка та жінки, народження дітей.

Наприкінці граветського періоду вигляд жіночих скульптурок змінюється. На відміну від «безликих» західноєвропейських венер 30 – 25 тисячоліття до н.е. зі стоянок Монпазьє, Фразассі, Савіньяно, Бальці Россі, Віллендорф, Леспюг, Лоссель та ін., у яких акцент робився на дітородних органах, але не було обличчя, у більшості жіночих скульптурок мальтинсько-буретської та костенківсько-авдіївської культур (22 – 19 тис. р. до н.е.) виявляються індивідуальні риси фігури, обличчя і зачіски. Акцентування індивідуальних рис пояснюється тим, що у представників цих

культур внаслідок виокремлення сімей із загального родоплемінного колективу (про що свідчать невеликі житла) зростає інтерес до особистості, неповторності кожної людини, її характеру і душі. Виникнення цієї тенденції припадає на астрономічну добу Водолія (23 650 – 21 500 р. до н.е.) і отримує відображення в характеристиці цього знака, якому притаманна особлива сприйнятливність духовного світу і людської душі. У цей час розвиток уявлень про душу, яка зі смертю людини відлітає до небес, призводить до появи в палеолітичному мистецтві образу душі у вигляді пташки. Це доводять фігурки пташок, знайдені в дитячому похованні на стоянці Мальта, яке датується 22 423 – 21 891 р. до н. е. (тобто припадає на астрономічну добу Водолія), а також зображення пташок в трагічних сценах полювання біля загиблих мисливців у більш пізньому печерному живописі (Ласко, Піндаль). Водночас особлива увага до надземного світу обумовлює подальший розвиток спостережень за рухом небесних світил, що виявляється в суттєвому удосконаленні графічних календарів. Якщо більш ранні календарі 34 – 33 тисячоліття до н.е. були пов'язані лише з рухом Місяця і магією розмноження, то календар з Мальти, нанесений крапками у вигляді спіралі, відображав кількість днів у тропічному (сонячному) році і давав можливість за згортанням і розгортанням спіралей простежити наростання та згортання сонячної активності протягом року.

Підрозділ 2.4. *«Еволюція сакрального мистецтва провідних спільнот 20 – 11 тисячоліття до н.е. (періоди солютре і мадлен)»* присвячено розгляду культових артефактів останньої фази палеоліту, коли творчість первісних митців переживала найвищий розквіт, обумовлений як набуттям величезного досвіду художньої практики, так і значним ускладненням старих і виникненням нових вірувань і культів, які вимагали відповідних художніх засобів їх реалізації.

У 20 – 18 тисячолітті до н.е. в коло сакральних інтересів первісної людини входять зорі і зодіакальні сузір'я. Про це свідчать зображення тварин, окреслення яких відповідають схемам розташування зірок в сузір'ях Тельця, Козерога, Скорпіона (в печері Ласко) та в сузір'ї Гіад (в комплексі Кам'яної могили). Зародження культів зірок отримує відображення в характеристиці домінуючого від 19 350 до 17 200 р. до н.е. зодіакального знака Стрільця, який цілить по зорях, що символізує звернення до світу обожнених космічних світил, чия стихія – вогонь.

У 18 – 16 тисячолітті до н.е. відбуваються суттєві зміни в уявленні людини про будову всесвіту, який осмислюється вже не як бінарна, але як триярусна структура, що виявляється в символічних малюнках, у яких риба, тварина і птах розміщені один над одним (в печерах Лорте, Ла Ваш, Раймонден). Початок зародження уявлень про три яруси світобудови, як свідчить датування артефактів, припадає на 18 – 16 тисячоліття до н.е. – астрономічну епоху Скорпіона (17 2 200 – 15 150 р. до н. е.) і відображається у характеристиці цього знака, який має три образи: змії, скорпіона та птаха і вважається знаком з'єднання підземного, земного і небесного світу. «Корона Скорпіона – в небесній височині, а ноги стоять у підземному світі» – написано на одній з клинописних табличок Месопотамії.

Уявлення про всесвіт як про впорядковану структуру підводило первісну людину до усвідомлення принципу рівноваги як необхідної умови існування світу. У 16 – 13

тисячолітті до н. е. у печерному живописі та дрібній пластиці з'являються ритуальні композиції пар однакових тварин, які символічно втілюють дуальний принцип урівноваженого протистояння. Вони стоять обличчям одна до одної, як у геральдичних композиціях, або борються одна з одною, але ніхто з них не перемагає (у печерах: Труа Фрер, Мас д'Азіль, Руффіньяк, От-Ложері, Портель та ін.). На відміну від зображень пар: черепахи та орла або жінки-левиці та чоловіка-бізона, які виникли в 32 – 31 тисячолітті до н.е. і втілювали ідею поєднання протилежних начал через підкорення одного суб'єкта пари іншому, в цих зображеннях суб'єкти пари є рівнозначні, рівноправні і представлені у стані урівноваженої опозиції. Ці артефакти демонструють усвідомлення дуальності буття, засноване не на принципі підпорядкування, послуху чи покірності, але на принципі рівноваги і гармонії. Усвідомлення принципу рівноваги як необхідної умови існування природи і людини відображається в характеристиці домінуючого від 15 050 до 12 900 років до н.е. зодіакального знаку Терезів, який позиціонує відповідний принцип.

У зв'язку з потеплінням клімату після закінчення Осташківського льодовикового періоду (12650/12500 до н.е.), розвитком рослинності та зростанням значення спеціалізованого збирання дикорослих злаків, посилюється роль жінки. Починається новий етап у розвитку культу жінки-матері, що виявляється в особливому поширенні скульптурок та графічних печерних малюнків жінок, які, на відміну від статичних гравецьких венер, зображені в русі, в складних динамічних еротичних позах і ракурсах; іноді біля них розміщено силуети биків (печери Комбарель, Гар де Куз, Курбе, Пекарна, Косоуци, Англ-сюр-Англен, Ла Марш, Ігнатіївська. Цей етап релігійно-художніх практик отримав відображення в характеристиці домінуючого від 12 900 до 10 750 р. до н.е. зодіакального знаку Діва.

У висновках до другого розділу зазначається, що доба палеоліту – найдовший період в історії людства – була часом значних досягнень в царині духовного розвою і сакрального мистецтва. У цей період з'явилися перші символічні знаки найдавніших об'єктів поклоніння: Сонця (коло), вогню (хрест), води (хвиляста лінія), жінки (вульва та числовий ритм «7»), чоловіка (фалос), місячні і сонячні календарі, натуралістичні зображення чоловіків і жінок, тварин і пташок. Зародилась відтворювальна і мисливська магія, уявлення про душу, тотемістичні уявлення про походження людини від предка-звіра, культ якого синтезувався з культом жінки-матері, космогонічні міфи про походження світу. Відбувся перехід від первісних стад до дуально-родових общин, палеоантроп змінився неоантропом, людиною розумною, яка заселяла все нові території Землі. Релігійно світоглядні уявлення палеолітичної людини отримали відображення в характеристиках домінуючих на той час знаків зодіаку і стали базою для подальшого духовного розвою давнього суспільства.

Третій розділ «Розвиток сакрального мистецтва провідних спільнот мезоліту (XI – V тис. до н.е.)» присвячено виявленню характерних особливостей релігійного життя та художньої творчості, обумовлених низкою економічних і соціальних чинників перехідного періоду в історії людства, коли на Близькому

Сході почали виникати постійні поселення і «до суспільство» бродячих племен перетворювалось на ранньокласове суспільство.

У підрозділі 3.1. **«Відображення культу лідера в мистецтві кочових племен та постійних поселень XI – IX тисячоліття до н.е.»** розглядаються культові артефакти спільнот, які проживали у прильодовиковій зоні в Європі, та в найдавніших довготривалих поселеннях на Близькому Сході та у Східному Середземномор'ї. Утворення довготривалих поселень стало головним прогресивним зрушенням у соціальному розвої суспільства того часу. В них зростала концентрація населення, поглиблювався розподіл праці, поширювався товарообмін, стабілізувалися соціальні відносини, виникала ще більша, ніж у попередній час, потреба в тому, щоб у колективах виділялись лідери, які завдяки своїм особистим якостям могли виконувати керівні суспільні функції, регулювати стосунки і управляти рядовими членами общин. Роль громадських та духовних проводирів посилювалась й у кочових племенах внаслідок зміни клімату, умов проживання і мисливського промислу, ускладнення релігійних вірувань і обрядів, у яких все більшу роль відігравали найсильніші й найрозумніші чоловіки. Спільною головною рисою мистецтва як племен Північної та Центральної Європи, так і жителів Східного Середземномор'я та Передньої Азії, було акцентування ідеї верховенства та влади. Це виявилось у печерному живописі в зображенні сцен полювань і магічних обрядів, у яких провідну роль виконували лідери-чоловіки (Валторта, Басуля, Бгімбетка), а також у створенні «жезлів начальників» (Петерсфельс, Істюріц, Пекарна, Ла Мадлен) із зображеннями коня, оленя, лося, які сприймалися як символи головного світила – Сонця, отже, асоціювались з ідеєю верховенства. У Передній Азії концентрація влади в руках групи громадських і духовних лідерів, здатних організувати роботу тисяч людей, зробила можливим побудову першого в історії людства грандіозного комплексу храмів Гебеклі-Тепе, який знаменував новий етап духовної еволюції суспільства – перехід від племінних культів до релігії, що об'єднувала тисячі людей на величезній території. Актуалізація понять влади і верховенства спричинила до домінування культу Сонця, значення якого в разі зростало внаслідок поширення спеціалізованого збирання зернових культур. Культ Сонця обумовив особливості архітектури того часу: домінування центричного принципу та модуля кола в побудові житлових і культових споруд, стіни та долівки яких часто фарбували в червоний і рожевий колір.

Важливі зрушення в соціальному і духовному житті, архітектурі та мистецтві провідних спільнот XI – IX тисячоліття до н.е. отримали відображення в характеристиці домінуючого від 10 750 до 8 600 р. до н.е. зодіакального знака Лева, який позиціює поняття лідерства, верховенства і централізму. Стихією Лева вважається царствений вогонь влади, а управителем Сонце – центр, який визначає рух семи інших планет Сонячної системи.

У підрозділі 3.2. **«Відображення культу Сонця та Землі в житловій і культовій архітектурі XI – VII тисячоліття до н.е.»** простежується вплив домінуючих культів Сонця і Землі на об'ємно-планове рішення культових і житлових будівель в найдавніших доземлеробських і землеробських поселеннях.

Характерною ознакою всіх доземлеробських поселень було те, що і культові споруди, і житла, і господарські споруди, і поховання мали круглу форму. Виникнення й домінування модуля кола в будівництві XI – IX тисячоліття до н.е. пояснюється посиленням культу Сонця, яке завжди було для первісних людей одним з найважливіших сакральних об'єктів і одним з провідних чинників впливу на їх духовну свідомість. Насельники доземлеробських поселень наслідували в планах своїх будівель форму сонячного диска. Характерні зразки круглих в плані житлових та культових будівель виявлено в різних частинах давньої ойкумени: на Близькому Сході (Ваді-Фалла, Ейнан, Халлан-Чемі, Єрихон, Мерейбет, Джерф ель-Ахмар, Чайоню-Тепесі), на Кіпрі (Хірокитія), в Японії (Уенохара).

Із зародженням землеробства в середині IX тисячоліття до н.е. в центрі уваги людини стає земля, точніше, прямокутник обробленого нею поля. Символ землі прямокутник, що домінує у свідомості давніх землеробів, обумовлює заміну в архітектурі того часу центричного принципу на лінійний і модуля кола на чотирикутник, будівлі набувають прямокутних форм. Поступовий перехід від круглих до витягнутих прямокутних у плані споруд, відзначався у працях дослідників неолітичних культур Близького Сходу (Дж. Мелларта, Р. Брейдвуда, Х. Чембела, М. О. Бадера, Т. Якобсона, Н. Я. Мерперта та ін.).

У підрозділі 3.3. *«Відображення культу предків у мистецтві провідних спільнот IX – VII тисячоліття до н.е.»* розглядаються поховання в землеробських поселеннях означеного періоду, головна особливість яких полягає в тому, що вони робляться під підлогами жител. Отже, замість ізоляції померлого, що була до того часу нормою людства, померлих максимально наближують до живих членів родини, ніби виділяючи їм особливі спальні приміщення для вічного сну в рідних оселях. Людьми оволодівають нові ідеї, що живі і померлі члени роду повинні бути зв'язаними навіть за місцем знаходження. В зв'язку з переходом до землеробства, коли кожна родина мала свою оселю, інвентар і ділянку землі, яка могла її прогодувати, культ сім'ї набуває особливого розвитку. В мистецтві вперше з'являються зображення сім'ї: чоловіка, жінки і дитини. Особливий культ родини спонукає залишати в ній родичів і після їхньої смерті. В пам'ять про померлих з їхніх черепів та з каменів роблять скульптурні портрети і навіть ростові скульптури як вмістилища для їхніх духовних сутностей (душ). Особливий культ пращурів і зв'язків з ними припадає на астрономічну добу Рака (8 600 до 6 450 р. до н.е.) та відображається в характеристиці цього знака, який позиціонує культ сім'ї, дому і принцип повернення назад, у минуле, до пращурів.

У підрозділі 3.4. *«Ритуальні зображення Великої Богині-Матері та Бога-Чоловіка в мистецтві IX – VII тисячоліття до н.е.»* простежується поступове становлення цих культів внаслідок впливу низки соціальних і економічних чинників. Культ Великої Богині-Матері виникає в IX – VII тисячолітті до н.е. з культу жінки-матері, який, базуючись на її великій місії дітонародження і продовження людського роду, проходить через усю історію людства, набуваючи в кожну епоху особливих рис. У період неоліту з розвитком рільництва, культ жінки-матері поєднується з культом землі, перетворюючись на культ Великої Богині-

Матері, що дає життя не лише людині, але й всій природі, сприяє урожайності полів, народжує рослини і тварини. У комплексі храмів Гебеклі-Тепе виявлено зображення Великої Богині-Матері, яка народжує рогату тварину, в поселенні Хаджилар – зображення Богині-Матері, яка годує грудним молоком левеня, у поселенні Чатал-Хююк з метою розмноження фауни в скульптурні символи Богині-Матері, які мали вигляд виліплених з глини грудей, вставлялись щелепи дикого кабана, черепи лисиць і ласок. Ідея творення всього живого жіночим первоначалом, що зародилась в IX – VII тисячолітті до н.е. отримала відображення в материнському принципі домінуючого від 8 600 до 6 450 р. до н.е. зодіакального знаку Рака. Культ Богині-Матері семантично пов'язується з культом Бога-Чоловіка. У спільнотах, де вибудовувалась чітка ієрархічна система підпорядкування одній визначній особистості, гідній керувати масами, могло сформуватись уявлення про існування одного найважливішого наймогутнішого бога, який має вигляд людини. Проте, внаслідок ще сильних тотемних культів найдавніші антропоморфні божества уявлялись такими, що могли мати звірині елементи або зображуватись разом із тваринами, як це свідчать скульптури з Гебеклі Тепе.

У підрозділі 3.5. *«Сакральні зображення тваринних та антропоморфних пар божеств-близнят в мистецтві VII – V тисячоліття до н.е.»* аналізуються артефакти, що свідчать про повсюдне поширення близнючних культів. Глобальні зміни в первісному соціумі: повсюдний перехід до землеробсько-скотарського господарювання, внаслідок чого групова форма шлюбу остаточно витісняється парною і головною клітинкою суспільства стає сім'я, основою якої є подружня пара, відіграли вирішальну роль у формуванні релігійних уявлень, у яких відбувається сакралізація пари. Наступним кроком стає сакралізація пари близнят, повсюдно виникають культи двійні, тваринних і антропоморфних пар божеств-близнят. Виникнення цих культів у VII – V тисячолітті до н.е. збігається в часі з астрономічною добою Близнят (6450 – 4300 р. до н.е.) і отримує відображення в принципі подвоєння, характерному для цього знака. Повсюдне створення зображень божеств-близнят, особливо пар Великих Богинь-Матерів, у різних частинах світу: в Європі на території культур Кукутень-Трипілля та Вінча, на Балканах, на острові Гозо, в долині Валь-Камоніка у Передній Азії, в Америці свідчить, що їхній культ не був локальним явищем, а відображав певну стадію духовної еволюції людства.

У висновках до третього розділу зазначається, що характерні особливості релігійного життя, архітектури та мистецтва провідних спільнот XI – V тисячоліття до н.е.: актуалізація ідеї влади і підпорядкування, домінація культів Сонця і Землі, що спричинила до використання двох модулів кола і прямокутника, центричного і лінійного принципу в організації простору і об'ємно-плановому рішенні культових і житлових будівель, особливий культ сім'ї і померлих членів родини, повсюдне поширення численних культів божеств-близнят – обумовлені суттєвими змінами в економічній і соціальній сферах життя, отримали відображення в характеристиках домінуючих на той час знаків Лева, Рака і Близнят.

Четвертий розділ «Сакральне мистецтво та архітектура дописемних спільнот і давніх цивілізацій доби неоліту та енеоліту (V – III тис. до н.е.)» присвячено розгляду домінуючих в означений період релігійно-світоглядних уявлень і вірувань та відображення їх у художній творчості.

У підрозділі 4.1. **«Синтезування культів землі та небесних світил в мегалітичних структурах V – III тисячоліття до н.е.»** розглядаються земляні та кам'яні структури, які стали глобальним нововведенням і однією з найхарактерніших ознак релігійного життя того часу внаслідок усвідомлення Землі як частки космосу у взаємодії з Сонцем, Місяцем, зірками. Хоча зв'язок з небом відчувався завжди, у V – III тисячолітті до н.е. внаслідок завершення неолітичної революції і повсюдного поширення землеробства, яке повністю залежало від річного коловороту Сонця, цей зв'язок став особливо актуальним. Всі види мегалітичних структур (кургани, гіпогеї, кам'яні та земляні сакральні кола, храми) будувались з метою – «підключити» Землю до енергетичних потоків космічних об'єктів. Ця ідея визначала головний принцип побудови та особливості архітектурної естетики мегалітичних споруд, розрахованих на проникнення в особливі дні сонцестоянь і рівнодень в середину споруди променя світла, що вважалося містичним поєднанням Матері-Землі з чоловічим божеством Сонця. Оскільки тогочасна думка ще не відмежовувала енергію від матерії, вважалося, що чим більша маса споруди, тим більше її енергетичний потенціал, тим більше притягує вона енергій небесних світил акумулює, синтезує і випромінює їх. Це спонукало використовувати для будівництва сакральних структур тисячі тон каміння й ґрунту. Золотий вік мегалітичного будівництва припадає на період 4 500 – 2500 р. до н.е., що в основному збігається з часом переміщення точки весняного рівнодення в зодіакальному знаку Тельця (4 300 – 2 150 р. до н. е.), який давні астрономи вважали першим знаком стихії землі і символом планети Земля, підкреслюючи його зв'язок з космосом. У наданій давніми астрономами характеристиці цього знака, в якому акцентується його матеріальність та інертність, відобразились провідні ознаки мегалітичної архітектури IV – III тисячоліття до н. е.: домінування важкої кам'яної маси над простором, величезні розміри, відсутність динаміки, непорушність, спрямованість на те, що споруда повинна стояти віки; давнім зодчим вдавалось це зробити.

У підрозділі 4.2 – **«Відображення культів Матері-Землі, Сонця та сил природи в мистецтві Трипільської культури»** – аналізуються артефакти, які показують подібність релігійно-світоглядних уявлень трипільців з іншими провідними культурами того часу: Діспілію, Яншао, Дзьомон, Вінча, Хаджилар. Характерною їх ознакою є поєднання культу жінки-матері з культом землі, і переростання його в культ Великої Богині-Матері, який витісняє головний у попередню добу культ двійні жіночих божеств-близнят і синтезується з численними культурами небесних світил, сил природи і тварин, зокрема, з культом бика, що символізує могутнє тіло Землі, та з культом змії, що вважається духом землі. На особливу увагу заслуговує подібність символів «прото Інъ Ян» в трипільській і

китайській культурі Шицзяхе (2800 – 2300 р. до н.е.), який постулює усвідомлення всесвіту як динамічної дії протилежних начал.

У підрозділі 4.3. *«Культ бика та відображення його в мистецтві давніх цивілізацій IV – III тисячоліття до н.е.»* аналізуються магічні ритуали і твори сакрального мистецтва, які свідчать на користь виключно вагомої ролі культу бика в землеробських народів. Це обумовлювалось як тим, що бик мав велике значення в господарстві, так і тим, що з усіх домашніх тварин бик найбільше пов'язувався з домінуючим на той час культом землі. З розвитком землеробства та скотарства бик сприймався як семантично парний до землі зооморфний символ чоловічого запліднюючого начала, вважалось, що біг священний биків запліднює поля і підвищує родючість землі. Синкретизм культів матері-землі і бика, спричинив до того, що сузір'я, яке очолювало зодіакальне коло від 4 300 до 2150 років до н.е. отримало назву Тельця.

У висновках до четвертого розділу зазначається, що величезні зрушення в духовній культурі, архітектурі та мистецтві провідних спільнот к. V – III тисячоліття до н.е. були наслідком значних змін в економічному, соціальному і політичному житті народів того часу, який був переламним періодом в історії людства, з огляду на завершення неолітичної революції, виникнення міст і держав, зародження писемності, науки і літератури. Характерні особливості релігійного життя провідних культур IV – III тисячоліття до н.е.: домінування культу Землі як частки всесвіту, тенденція до підкреслення матеріального начала, яка виявилась у міфах про походження світу з матеріальних стихій, в уявленні про богів як матеріальні істоти, у переважанні кам'яної та земляної маси над простором у сакральній архітектурі, отримали вияв у характеристиці головного на той час зодіакального знака Тельця.

П'ятий розділ «Еволюція сакрального мистецтва і архітектури провідних народів доби бронзи та раннього залізного віку (к. III тис. до н.е. – поч. н.е.)» – присвячено розгляду релігійно-світоглядних уявлень і мистецтва означеного періоду.

У підрозділі 5.1. *«Відображення еволюції культів Матері-Землі і Сонця в мегалітичних структурах II – I тис. до н.е.»* визначаються характерні особливості мегалітичних структур II – I у порівнянні зі структурами IV – III тисячоліття до н.е. Акцентується, що в добу бронзи і раннього залізного віку провідними пам'ятками мегалітичного будівництва стають не структури з величезною масою каміння і землі, зокрема, так звані «кургани проходження», а кам'яні кола та ряди менгірів. Зміну домінацій видів мегалітичних структур можна пояснити еволюцією релігійно-світоглядних уявлень. Якщо в IV – III тисячолітті до н.е. у зв'язку з повсюдним поширенням землеробства головним був культ Землі і тому в сакральній взаємодії сонячного божества і Матері-Землі, акцент робився на останній, то в II – I тисячолітті до н.е. внаслідок розвитку астрономії провідним стає культ сонця. Релігійна думка все більше відриваючись від земного світу, пов'язує головне божество не з матеріальною стихією землі, а з енергетичною (світло-тепловою) стихією Сонця, «дематеріалізує» божество. Це призводить до того, що в релігійному житті головними стають споруди, в яких не матерія переважає над

простором, а, навпаки, простір переважає над матерією. Якщо в IV – III тисячолітті до н.е. енергетичне начало не уявлялось окремо від матеріальної субстанції, тому вважалось, що чим більше земляної і кам'яної маси в споруді, тим більше її енергетичний потенціал, то тепер, коли енергетична субстанція вважалась незалежною від матерії, мегалітичні споруди, які зосереджували в собі сотні тон каменю і землі, ставали непотрібними. Отже, найбільш поширеними стають пари менгірів і кам'яні кола, що показують точки сходу Сонця на горизонті в дні сонцестоянь і рівнодень, та ряди менгірів, які показують напрямок руху Сонця зі сходу на захід.

У підрозділі 5.2. *«Відображення культів сонця і вогню в мистецтві дописемних спільнот і давніх цивілізацій II – I тисячоліття до н.е.»* наводяться аргументи, які свідчать про домінацію солярних культів у духовному житті провідних народів означеного періоду. Це виявляється в повсюдному поширенні святилищ, вівтарів, жертовників, храмів, присвячених божествам сонця і вогню: Амону-Ра, Серапісу, Атону, Шамашу, Ашуру, Табіті, Агні, Сур'ї, Мітрі, Аполлону, Геліосу, Непереможному Сонцю (Sol Invictus), Рідному сонцю (Sol Indiges), їхніх скульптурних та живописних зображень, символів: кола, хреста, колеса, колісниці, втілених у твори декоративно ужиткового мистецтва. Про Сонце як первоначало світу, яке поєднує земний матеріальний і надземний духовний рівні буття пишуть філософи і поети II – I тис. до н.е.: Овідій, Платон, Аристотель, Плутарх, Плотін, Порфірій, Прокл Діадох, Юліан, Ямвліх. Проголошення верховним божеством космічного об'єкту, пов'язаного з енергетичною стихією вогню було закономірним етапом еволюції релігійно-світоглядних уявлень, коли від розуміння бога як матеріальної природної істоти, людство переходило до розуміння бога як енергетичної субстанції. Переміщення релігійних домінацій в II – I тисячолітті до н.е. з культу Землі на культ Сонця отримало відображення в характеристиці домінуючого на той час зодіакального знака Овна, стихією якого вважається вогонь, а зіркою в екзальтації – Сонце. Цей етап був передостаннім кроком, щоб усвідомити Бога як надсвітову духовну інстанцію в єдності антиномічних трансцендентного та іманентного начал.

У підрозділі 5.3. *«Культу героїв та відображення їх у мистецтві II – I тисячоліття до н.е.»* постулюється думка, що найбільш характерною особливістю релігійного життя цього періоду є культу героїв: сміливих воїнів, мудрих правителів, духовних проводирів. Цьому сприяли бурхливі події епохи, які відкривали значно більші можливості для самореалізації особистості в різних сферах життя. Настає доба прославлення людини. Крім історичних, поширюються культу міфічних героїв, у ролі яких найчастіше виступають божества світла і сонця, що перемагають хтонічні сили хаосу (змій та драконів) і перетворюють всесвіт на упорядкований космос. Крім перемог над хтонічними істотами, найбільш характерними сюжетами міфології та мистецтва в II – I тисячолітті до н.е. були перемоги героїв над биком. Особливого поширення набули сцени тавроктонії, у яких бог сонця Мітра здійснює ритуальне вбивство Тельця, що символізувало завершення його епохи і перехід точки сходу сонця в день весняного рівнодення в

зодіакальний знак Овна. Поширення культів героїв позначилося на характеристиці цього знака, якому давні астрономи дали визначення знака героїв.

У підрозділі 5.4. *«Антиномічне осмислення Бога в єдності трансцендентного та іманентного начал у провідних релігійно-філософських системах і мистецтві др. пол. I тисячоліття до н.е. – початку н.е.»* простежується нове трактування верховного бога в єдності антиномічних трансцендентного та іманентного начал у провідних релігійно-світоглядних системах: буддизму, індуїзму, даосизму, конфуціанства та християнства. Усвідомлення причетності трансцендентному та іманентному вимірам буття найвищого божества було наслідком осмислення його як надсвітової субстанції. Якщо до цього часу боги уявлялись як матеріальні або енергетичні істоти, які існують в реальному світі, на землі, на небі, в космосі, то тепер божество розумілось як надсвітовий абсолют. Таке розуміння бога неминуче ставило перед мислителями проблему його взаємодії з іманентним світом, що було б неможливо без визнання в ньому єдності антиномічних трансцендентного та іманентного начал. Універсальною ідеєю, притаманною всім світовим релігіям, стає ідея «іманентизації трансцендентності» – втілення надсвітового духовного абсолюту в матеріальний світ і з'явлення його в цьому світі в образі людини. Сіддхартха Гаутама усвідомлюється втіленням духовної сутності вічного абсолюту Аді Будди, Лао-цзи – втіленням первоначала Дао, Конфуцій – еманациєю духовної субстанції неба, Брахман, Вішну, Крішна, Шива – понад світовими трансцендентними богами, які сходять у матеріальний іманентний світ у вигляді різних втілень (аватар), Ісус Христос – Богом-Сином, втіленим у людину Словом Бога-Отця.

Антиномічне осмислення бога в єдності трансцендентної та іманентної природи відкривало можливість створення його художнього образу, в якому б виявлялась його присутність у реальному світі та понад світом, належність до двох рівнів буття. Порівняння зображень верховних божеств у буддизмі, індуїзмі, даосизмі, конфуціанстві та християнстві свідчить, що в художніх образах політеїстичних релігій все ж переважає акцентування іманентної матеріальної природи верховного бога, який очолює сонми інших богів, що мислилися не як надсвітові, а, навпаки, як тісно пов'язані з природним світом істоти, що й обумовлювало підкреслення природного начала. У християнському мистецтві образ Христа еволюціонував від символіко-алегоричного до міметично-духовного, було вирішено найскладнішу проблему відображення двох антиномічних природ Бога і причетності Його до двох антиномічних рівнів реальності. Трактування Бога в єдності антиномічних: трансцендентного та іманентного начал отримало відображення в характеристиці домінантного від початку нової ери зодіакального знака Риб, визначальним принципом якого вважається єдність антиномій.

У висновках до п'ятого розділу акцентується, що II – I тисячоліття до н.е. було найважливішим періодом у духовній еволюції людства, коли в Ізраїлі, Персії, Греції, Китаї, Індії з'явилися яскраві релігійні діячі та філософи, які стали творцями нових релігійних і філософських вчень. Було написано головні віросповідні тексти – Дао де Цзин, Упанішади, Бхагават Гіту, Авесту, Біблію. Спільною рисою цих

релігійно-філософських трактатів була та, що в них вперше з'явилась ідея існування надсвітового Абсолюту і кінцевої причетності людини до цієї трансцендентної сакральної першооснови буття. Ця ідея стала головною віссю, тим могутнім духовним стрижнем, що визначив весь подальший культурний поступ людства.

ВИСНОВКИ

1. Огляд наукової літератури, дотичної до досліджуваної проблеми, засвідчив, що з різних векторів культурної динаміки найменш дослідженим є духовний. Особливо недослідженою цариною є еволюція духовної культури і сакрального мистецтва дописемного суспільства, на яке припадає 99,998 % історії людства.

2. Найдавнішою і найважливішою часткою духовної культури спільнот Давнього світу, яка збереглася до наших днів є сакральне мистецтво, що дає змогу зрозуміти культури і вірування давніх спільнот і простежити їх еволюцію протягом тисячоліть. Датування найбільш ранніх артефактів (ритуальних композицій з кісток тварин, символічних знаків сонця і води, культових жіночих скульптурок) 700/500 – 150/144 тис. р. т., спонукає до висновку, що від появи людини на землі (2,7 мільйони р. т.) до зародження в неї релігійних вірувань, які потребували матеріальної об'єктивації в культових предметах, пройшло близько 2 мільйонів років. Найдавнішими об'єктами культури були ті, без яких було неможливим життя – сонце, вода, жінка, промислові тварини. Їх виділили з навколишнього світу в особливий ранг священних (наділених надприродною силою) і втілювали в знакові образи для звершення магічних дій. Вивчення культових артефактів первісного суспільства показало, що в різних куточках ойкумени у певні періоди історії з'являлись подібні за своїм ідейним змістом твори. Отже, вони відображають стадії духовного розвитку не лише окремих спільнот, але й усього давнього суспільства.

3. Дослідження еволюції релігійно-світоглядних уявлень величезного проміжку часу дозволило перевірити і підтвердити правомірність гіпотези (висунутої в працях Дж. де Сантільяни, Г. фон Дегенд, К. Раггласа, М. Холла, О. Гурштейна, М. Чмихова, та ін.), що історичні етапи духовної еволюції як процесу богопізнання, яким охоплено все людство від найдавніших часів до сьогодення, збігаються в часі з космічними періодами перебування внаслідок явища прецесії точки весняного рівнодення протягом 2150 років у певному зодіакальному знаку, характеристика якого відображає релігійні вірування провідних спільнот цього періоду.

4. Зародження культу каменів, які вкладаються в поховання як вічні предмети, що сприяють відродженню позатілесної духовної сутності людини, збігається в часі з перебуванням точки перетину екліптики та екватора під зодіакальним знаком Козерога (47 300 – 45 150 р. до н.е.) і відображається в характеристиці цього знака. Його стихією вважається земля, а управителем – планета Сатурн, присвячена богу, символом якого є камінь. Козоріг характеризується як знак непорушної твердої матеріальної основи Землі і водночас основи (старту, відправної точки) духовної шкали людства. Поняття непорушної основи, притаманне цьому знаку, відповідає культу каменів, які у свідомості неандертальця були матеріальним втіленням тієї ж самої ідеї.

Виникнення культу вогню та сонця в 46 – 44 тисячолітті до н.е. (про що свідчать символи у вигляді хреста або хреста, вписаного в коло, виявлені на стоянках Тата, Цона, Вілена), збігається в часі з винайденням способу здобування вогню та припадає на астрономічну добу Стрільця (45 150 – 43 000 р. до н.е.) – зодіакального знака стихії вогню і високих духовних поривань релігійної думки, що зосереджувалась на обожненні небесних світил, стихією яких є вогонь.

5. Аналіз найдавніших ритуальних анімалістичних зображень 37 – 35 тисячоліття до н.е. доводить, що головними об'єктами магічних дій були на той час не травоядні тварини (найбільш бажані об'єкти полювання), а грізні хижаки (печерні ведмеді та леви). Особлива увага до них пояснюється тим, що внаслідок переходу від первісних стад до родоплемінних колективів актуалізувалися ідеї верховенства, лідерства, ієрархії, які асоціювались з образами найсильніших хижих звірів. Це спонукає до висновку, що на формування магічних ритуалів впливали не тільки матеріальні чинники мисливської практики, але й універсальні ідеї людської свідомості. Їм відповідали головні принципи і поняття, домінуючі в період їх зародження (36 550 – 34 400 р. до н.е.) зодіакального знака Лева.

6. Упорядкування статевих стосунків між родами і фратріями стимулювало дітонародження і посилювало культ жінки. Це виявилось в появі зображень жіночих знаків у вигляді вульв та пов'язаних з фізіологічними циклами жінок місячних календарів, що використовувались у магії розмноження. Поява і поширення подібних артефактів припадає 35 – 33 тисячоліття до н.е. – астрономічну добу зодіакального знака Рака (34 400 – 32 250 р. до н.е.), який позиціює жіночий материнський принцип відтворення, плодоносності, оновлення життя. Денним управителем Рака вважається Венера, а нічним – Місяць.

7. Культ фертильності сприяв усвідомленню значущості пари чоловічого і жіночого начала, що виявляється в парних похованнях, а також у появі культових зображень пар тварин і териантропів, деякі з яких могли сприйматись як зооморфні коди нижньої та верхньої зон світобудови. Це дає підставу для висновку, що саме на цей час припадає зародження космогонічних міфів про створення світу парою чоловічого та жіночого начал неба і землі, представлених зооморфними образами. Зародження культу пари припадає на 33 – 31 тисячоліття до н.е. – астрономічну добу Близнят (32 250 – 30 100 р. до н.е.) і відображається в принципі парності (подвоєння) цього знака.

8. Аналіз сакральних артефактів початку гравецького періоду (30 – 20 тис. р. до н.е.) дозволяє дійти висновку, що близько 30 тисяч років до н.е. культ хижаків починає поступатися культу травоядних тварин, у розписах та малій пластиці переважають зображення фітофагів. Зміна культових домінант отримує відображення в характеристиках зодіакальних знаків, головних на час їх зародження. Якщо поява в релігійній практиці і мистецтві образів хижаків у 35 – 34 тис. до н.е., отримала відображення в характеристиці головного на той час зодіакального знаку Лева, то поширення культів травоядних тварин відобразилось в характеристиці домінуючого від 30 100 до 27 950 р. до н.е. зодіакального знака Тельця, який вважається першим знаком стихії землі.

9. Зміни в мисливському промислі внаслідок паудорфського потепління, початок якого припадає на 28 тисячоліття до н.е., – перехід від загінного полювання до переслідування тварин значно посилили роль чоловіків, що підтверджує поява їх скульптурних зображень та їх символічних знаків у розписах печер. Це нове явище в культовій практиці і мистецтві первісних спільнот отримує відображення в характеристиці домінуючого від 27 950 до 25 800 р. до н.е. зодіакального знака Овна, який позиціонує боротьбу, штурм, азарт, нездоланий військовий дух, прагнення боротися й перемагати. Його стихією вважається вогонь війни, управителем – планета Марс.

10. Поліпшення клімату внаслідок паудорфського потепління, розвиток мисливства, достаток їжі – всі ці позитивні зміни сприяли народженню дітей і акцентували увагу на жінці як на продовжувачці життя. На 28 – 24 тисячоліття до н.е. припадає найбільше поширення жіночих скульптурок – так званих граветських венер. У цей час культ жінки-матері тісно пов'язується з культурами трав'яних тварин, за якими закріплюється значення зооморфних символів чоловічої потенції, яка дає життя. Значення пари чоловічого та жіночого начал демонструє домінуючий з 25 800 до 23 650 р. до н.е. зодіакальний знак Риб, головний принцип якого єдність антиномій виявляється у фізичному плані як з'єднання протилежних статей, любов і шлюб чоловіка та жінки, народження дітей.

11. Наприкінці граветського періоду зображення жінки еволюціонує від узагальнення до індивідуалізації образу, що пов'язується з виділенням з дуально-родової общини окремих сімей, для яких була важливою конкретна жінка, а не спільна жінка для всіх чоловіків всього роду. Виявлення неповторних рис людини, що можна розцінювати як крок до виявлення її характеру, її індивідуальної психіки, припадає на астрономічну добу Водоля (23 650 – 21 500 р. до н.е.) і отримує відображення в характеристиці цього знака, якому притаманна особлива сприйнятливості надземного духовного світу і людської душі. Вважається, що ним управляють планета Сатурн, названа на честь бога рільництва, що «заземлює» Водоля, та планета Уран, названа на честь бога неба, що підносить Водоля у вищі надземні світи. У цей час розвиток уявлень про душу, яка зі смертю людини відлітає до небес, призводить до появи в мистецтві палеоліту образу душі у вигляді пташки. Подальшого розвитку набувають спостережень за рухом небесних світил, що виявляється у створенні календарів, де позначаються 365 днів сонячного року.

12. В останній період палеоліту, що охоплював фази солютре та мадлен і тривав приблизно від 20 до 10 тисяч років до н.е., у коло сакральних інтересів людини входять зорі та зодіакальні сузір'я, які, очевидно, стають персонажами найдавніших міфів, де приймають образи тварин. Це доводять печерні зображення тварин, обриси яких нагадують схеми розташування головних зірок у зодіакальних сузір'ях. Початок сакралізації зірок і сузір'їв збігається в часі з перебуванням точки весняного рівнодення в зодіакальному знаку Стрільця (19 350 – 17 200 р. до н.е.), що позиціонує звернення до світу обожнених космічних світил, стихією яких є вогонь.

13. Спостереження за рухом небесних світил сприяло формуванню уявлень про триярусну структуру світобудови. Наприкінці палеоліту, крім хаотичних

аніمالістичних композицій, з'являються малюнки, які з великою часткою вірогідності можна вважати символічними відображеннями тодішніх уявлень про три зони у вертикальній моделі всесвіту, де кожна зона передається зооморфним кодом: риби, тварини і птаха. Суттєва зміна уявлень первісної людини про будову всесвіту, який усвідомлюється вже не як двоярусна, а як триярусна структура, як свідчить датування артефактів, припадає на 18 – 16 тисячоліття до н.е. – астрономічну добу Скорпіона (17 2 200 – 15 150 р. до н.е.) і відображається в характеристиці цього знака, що має три образи: змії, скорпіона та птаха і вважається знаком поєднання трьох зон всесвіту.

14. Уявлення про всесвіт як впорядковану структуру підводило первісну людину до усвідомлення принципу рівноваги як необхідної умови існування світу. У 16 – 13 тисячолітті до н.е. в печерному живописі та дрібній пластиці з'являються композиції, у яких через зооморфні символи втілюється дуальний принцип урівноваженого протистояння. На відміну від більш ранніх зображень пар тварин, у яких втілювалась ідея підкорення одного суб'єкта пари іншому, ці малюнки демонструють подальше усвідомлення дуальності буття, засноване не на принципі підпорядкування, а на принципі рівноваги та гармонії. Осмислення принципу рівноваги як необхідної умови існування природи та людини відображається в характеристиці домінуючого від 15 050 до 12 900 р. до н.е. зодіакального знака Терезів, який позиціонує відповідний принцип.

15. Наприкінці палеоліту – на початку мезоліту в зв'язку з потеплінням клімату після завершення Осташківського льодовикового періоду (12650/12500 до н.е.), розвитком рослинності та зростанням значення спеціалізованого збирання дикорослих злаків, посилюється роль жінки; починається новий етап у розвитку культури жінки-матері, що виявляється в численних скельних та скульптурних зображеннях жінок і отримує відображення в характеристиці домінуючого від 12900 до 10 750 р. до н.е. зодіакального знака Діви.

16. Важливі зрушення в соціальному і духовному житті суспільства XI – IX тисячоліття до н.е.: виникнення постійних поселень з новою системою управління громадськими та духовними лідерами, домінація культури Сонця, що обумовлює переважання центричного принципу і модуля кола в будівництві храмів і житлових осель, актуалізація ідеї влади і лідерства в мистецтві того часу – відображаються в характеристиці домінуючого від 10 750 до 8 600 р. до н.е. зодіакального знака Лева, який позиціонує поняття лідерства, верховенства і центризму. Стихією Лева вважається царствений вогонь влади, а управителем Сонце – центр, який визначає рух семи інших планет Сонячної системи.

17. Наступний період XI – VII тисячоліття до н.е. був особливо важливим в історії дописемного людства з огляду на зародження господарства відтворення. Поширення рільництва призвело до зміни релігійних домінант. Хоча сонце залишалось одним з головних сакральних об'єктів поклоніння, на перше місце вийшов культ землі. Постійна праця на прямокутних ділянках полів обумовила зміни у сприйнятті та організації простору житлових і сакральних будівель, перехід від круглих у плані до прямокутних споруд. Зародження відтворювальних форм

господарювання, внаслідок чого головною клітинкою суспільства ставала подружня пара та сім'я, спричинило формування релігійних уявлень, в яких відбувається сакралізація сім'ї, виникає культ померлих родичів, котрих, щоб зберегти безпосередній тісний зв'язок з ними, ховають під долівками жител, а в пам'ять про них з черепів та каменів роблять їх скульптурні зображення як сакральні вмістилища для їх духовних сутностей (душ). У цей час у мистецтві вперше з'являються відображення родинних стосунків чоловіка, жінки і дитини та скульптурні портрети членів родини. Нові риси релігійного і художнього життя IX – VII тисячоліття до н.е. отримали відображення в характеристиці домінуючого від 8600 до 6450 р. до н.е. зодіакального знака Рака, який позиціює жіночий принцип відтворення, культ сім'ї, роду, житла і принцип повернення назад, у минуле, до предків.

18. Культ подружньої пари, який особливо посилюється внаслідок переходу до осілого способу життя, сприяв виникненню культів тваринних та антропоморфних пар божеств-близнят, що стало найбільш характерною особливістю релігійного життя VII – V тисячоліття до н.е. Повсюдне поширення так званих близнючних міфів та зображень божеств-близнят у сакральному мистецтві різних спільнот того часу свідчить, що це був вияв спільного для всіх народів етапу духовного розвою, який отримав відображення в назві і характеристиці домінуючого від 6450 до 4300 р. до н.е. зодіакального знака Близнят.

19. Головним стрижнем формування релігійно-світоглядних уявлень провідних спільнот IV – III тисячоліття до н.е. стає усвідомлення Землі як складової частки всесвіту, у взаємодії з обоженними космічними об'єктами: Сонцем, Місяцем, зірками. Глобальним нововведенням і однією з найхарактерніших ознак V – III тисячоліття до н.е. стають мегалітичні структури, призначені для «підключення» Землі до енергетики небесних світил, особливо, Сонця, через проведення світла космічного об'єкта в середину структури. Домінування культу Землі як частки всесвіту, що обумовлювало підкреслення матеріальності в сакральній архітектурі та переважання кам'яної та земляної маси над простором в мегалітичних спорудах, відобразилось у характеристиці головного від 4300 до 2150 р. до н.е. зодіакального знака Тельця, який вважається першим знаком стихії землі (самої матеріальної зі стихій у порівнянні з водою, повітрям і вогнем) та символом планети Земля.

20. У добу бронзи та в ранньому залізному віці внаслідок переходу від родового до класового суспільства, постійних сутичок племен і війн народів, утворення нових держав та імперій значно зростає роль непересічних особистостей, що обумовлює виникнення нових культів героїв. Саме культу героїв стають найбільш характерною новою рисою релігійного життя II – I тисячоліття до н.е. у порівнянні з попередніми епохами. Ця стадія духовної еволюції людства відобразилась у характеристиці головного на той час зодіакального знака Овна, який вважається знаком героїв. Культ героїв спричиняє до зародження і розвитку монументальної скульптури в дописемних народів і, особливо, в державах Давнього Сходу і античного світу. Крім історичних героїв, у II – I тисячолітті до н.е. поширюються культу міфічних героїв, в ролі яких найчастіше виступають божества світла і сонця, що перемагають хтонічні сили хаосу (змій і драконів) і перетворюють всесвіт на упорядкований

космос. Знаковими сюжетами міфології та мистецтва II – I тисячоліття до н.е. стають перемоги героїв над биком, зокрема, сцени тавроктонії, де бог сонця Мітра здійснює ритуальне вбивство Тельця, що символізує перехід точки сходу сонця в день весняного рівнодення в 2150 р. до н.е. в зодіакальний знак Овна. Домінація культу сонця виявляється в повсюдному поширенні святилищ і храмів, присвячених солярним божествам, їхніх скульптур та символів, позначається на мегалітичному будівництві II – I тисячоліття до н.е., у якому на відміну від попереднього періоду акцентується не культ землі, а культ сонця, простір переважає над кам'яною і земляною масою споруди, головним фактором естетичного впливу стає сонячне світло.

21. У другій пол. I тисячоліття до н.е. – на початку нової ери в провідних політеїстичних і монотеїстичних релігійних системах, незважаючи на їх суттєві відмінності, відбуваються подібні процеси, суттю яких є осмислення верховного божества в єдності антиномічних трансцендентного та іманентного начал, виникають подібні концепції бога як трансцендентної духовної надсвітової сутності і водночас присутнього в іманентному земному світі. Спільною ідеєю світових релігій стає «імантизація трансцендентності» – втілення надсвітового Абсолюту в матеріальний світ і з'явлення його в образі людини. Антиномічне осмислення бога в єдності трансцендентної та іманентної природи відкривало можливість створення його художнього образу, в якому б виявлялась його належність до двох рівнів буття. Особливих успіхів у вирішенні цієї складної проблеми досягнуло християнське мистецтво, де було розроблено цілу систему художніх прийомів виявлення в конкретно-чуттєвій формі потойбічної божественної сутності Христа. Усвідомлення антиномічності не лише тварного світу, як у попередні періоди історії, але й природного і надприродного рівнів буття і надбуття і намагання досягнути надсвітовий Абсолют в єдності антиномічних: трансцендентного та іманентного начал отримує відображення в характеристиці домінуючого з початку нової ери до 2150 р. зодіакального знака Риб, сутністю якого вважається єдність антиномій.

22. Розгляд широкого спектру артефактів сакрального мистецтва як відображення етапів духовної еволюції людства від доби палеоліту до початку нової ери виявляє низку аргументів на користь підтвердження гіпотези щодо відображення головних релігійних культів та ідей певного історичного періоду в назві та характеристиці домінуючого в цей час зодіакального знака. Цей феномен можна констатувати як в часи розвитку астрономії, так і тоді, коли люди не мали уявлень про зодіак. Якщо відображення головних особливостей релігійного життя VII – I тисячоліття до н.е. в назвах та характеристиках домінуючих тоді зодіакальних знаків пояснюється тим, що жреці-астрономи узагальнювали в них головні тогочасні релігійні ідеї, то відображення провідних культів більш ранніх періодів історії в характеристиках домінуючих тоді знаків не має такого пояснення. Це спонукає до думки, що збіг головних рис релігійного життя тієї чи іншої астрономічної епохи та характеристики домінуючого в цю епоху знака зодіаку є результатом дії не лише людського розуму, але й надсвітової свідомості, позначенням віх духовного розвитку людства.

23. Пропонована концепція еволюції сакрального мистецтва як дзеркала духовного розвою суспільства поєднує матеріалістичне розуміння історії, оскільки постулює вплив матеріальних чинників на виникнення релігійних вірувань, та пов'язується з ідеалістичними теоріями розвитку суспільства, оскільки позиціонує зв'язок духовного розвою людини з надприродним світом. Отож, вона вписується в рамки поліонтичної парадигми, що виділяє світовий і надсвітовий рівні та матеріальний і духовний модули буття, і відповідає постмодерному тоталогічному трактуванню еволюції як цілісного всесвітньо-історичного процесу, в якому причиною єдності та першоосновою розвитку вважається духовний Абсолют.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження

Монографія

1 Бондарчук Я. В. Історія релігійного мистецтва як відображення духовної еволюції людства в космічних циклах прецесії: монографія. Львів : ПП «Релігійне вид-во «Святих Володимира та Ольги», 2022. 928 с., 882 іл.

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України

2. Бондарчук Я. В. Теорії виникнення і розвитку первісного мистецтва в дослідженнях другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Напрям : Мистецтвознавство*. Вип. 26 / упоряд. і наук. ред. В.Г. Виткалов. Рівне : РДГУ, 2018. С. 101 – 107 [188 с.].

3. Бондарчук Я. В. Концепції розвитку світової культури другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Напрям : Культурологія*. Вип. 27/ упоряд. і наук. ред. В.Г. Виткалов. Рівне : РДГУ, 2018. С. 65 – 71 [132 с.].

4. Бондарчук Я. В. Вплив релігійно-світоглядних ідей на формування образу жінки в мистецтві палеоліту. *Вісник Львів. нац. акад. мистецтв*. Вип. 37. 2018. С. 42 – 56.

5. Бондарчук Я. В. Найдавніші зображення пар тварин, людей і териантропів 33 – 31 тисячоліття до н.е. *Наук. зап. Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство / за ред. О.С. Смоляка*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В.Г. Гнатюка, 2019. № 1. Вип. 40. С. 221 – 228 [280 с.].

6. Бондарчук Я. В. Виникнення символу меандру як відображення релігійно-світоглядних уявлень палеолітичної людини. *Культурологічна думка : зб. Київ : Ін-т культурології Нац. акад. мистецтв України*, 2019. № 15. С. 83 – 89 [232 с.].

7. Бондарчук Я. В. Вплив релігійно-світоглядних чинників на організацію простору в будівлях найдавніших поселень Близького Сходу ХІ – VII тисячоліття до

н.е. *Вісник Харк. держ. акад. дизайну та мистецтв: зб. наук. пр.* / за ред. Голубця О.М. Харків : ХДАДМ, 2019. 122 с. (*Мистецтвознавство*) № 2. С. 38 – 45.

8. Бондарчук Я. В. Символіко-семантичне навантаження образу птаха як відображення релігійно-світоглядних уявлень у мистецтві палеоліту. *Наук. зап. НаУКМА. Теорія і історія культури*. Т. 2. Київ, 2019. С. 53 – 63.

9. Бондарчук Я. В. Вплив культів сонця та землі на об'ємно-просторове рішення земляних та кам'яних сакральних структур V – III тисячоліття до н. е. *Культура України. Харк. держ. акад. культури*. 2019. С. 102 – 115.

10. Бондарчук Я. В. Вплив релігійно-світоглядних ідей на формування символів сонця та вогню в мистецтві первісного суспільства. *Вісник Закарпат. акад. мистецтв*. Вип. 12. Ужгород, 2019. С.85 – 94.

11. Бондарчук Я.В. Найдавніші образи териантропів (звіролюдей) як відображення теротеїстичних та тотемістичних уявлень первісного суспільства. *Мистецтвознавчі зап.: зб. наук. пр.* Вип. 35. Київ : ІДЕЯ ПРИНТ, 2019. С. 119 – 124 [370 с.].

12. Бондарчук Я. В. Теорії виникнення мистецтва в дослідженнях другої пол. XIX – першої пол. XX ст. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Напряму : Мистецтвознавство*. Вип. 30 / упоряд. і наук. ред. В.Г. Виткалов. Рівне: РДГУ, 2019. С. 101 – 107.

13. Бондарчук Я.В. Концепції розвитку світової культури в дослідженнях XVIII – першої половини XX ст. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Напряму : Культурологія*. Вип. 31 / упоряд. і наук. ред. В.Г. Виткалов. Рівне : РДГУ, 2019. С. 3 – 15.

14. Бондарчук Я. В. Антиномічне осмислення Бога в єдності трансцендентного та іманентного начал у провідних релігійно-філософських системах і мистецтві др. пол. I тисячоліття до н. е. – початку н. е. *Культурологічна думка: зб. наук. пр.* Київ : Ін-т культурології Нац. акад. мистецтв України, 2020. № 18. С. 132-146.

15. Бондарчук Я. В. Семантика образу бика в мистецтві кам'яного віку. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наук. зб. Напряму : Мистецтвознавство*. Вип. 34. 2020. С.24-36.

16. Бондарчук Я. В. Формування антиномічної концепції Бога в філософії та мистецтві християн II – VI століть. *Вісник Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журн.* 2020. № 3. С. 46-54.

17. Бондарчук Я. В. Культ героїв та відображення їх у мистецтві II – I тис. до н.е. *Вісник Львів. нац. акад. мистецтв* 2020. Вип. № 43. С. 113-120.

18. Бондарчук Я. В. Відображення найдавнішого релігійного культу кісток у мистецтві пізнього ашелью та доби мустьє. *Наук. зап. НаУКМА. Історія і теорія культури*. Т. 4. 2021. С. 35-45.

19. Бондарчук Я. В. Еволюція семантики культових каменів та відображення її в сакральній архітектурі та мистецтві Давнього світу (від верхнього палеоліту до початку нової ери). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Напряму : Мистецтвознавство*. Вип. 48 / упоряд. і наук. ред. В.Г. Виткалов. Рівне: РДГУ, 2024. С. 6-18 [553 с.].

Статті у наукових виданнях, що індексуються у міжнародній науково-метричній базі даних Web of Science

20. Yaroslava Bondarchuk, Mykola Nesprava, Oleksandra Nesprava, Natalia Sikorska, Olena Ryhina. Spiritual evolution as a direction for improving human development. *Ad Alta: journal of interdisciplinary research*. 2023. August. № 13. Issue special XXXVI. S. 40–43.

21. Yaroslava Bondarchuk, Natalia Datsiuk, Mariana Studnytska, Oleksandr Bazhenov, Olena Stadnyk. Historical aspects of the religious art formation. *Synesis*. 2024. Vol. 6. n. 1. S. 1-15. ISSN 1984 – 6754. Universidade Católica de Petrópolis, Rio de Janeiro, Brasil.

22. Nataly Zatsepina, Yaroslava Bondarchuk, Mariana Studnytska, Ivan Tsykhuliak. The potential of personality culture in religious art. *Multidisciplinary Reviews*. 2024. Vol. 7. Spec. 031. S. 1 – 7. Review article Published Online: June 10, 2024 <https://doi.org/10.31893/multirev.2024spe031>. <https://www.malque.pub/ojs/index.php/mr>.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію

23. Jarosława Bondarczuk. Ewolucja semantyki obrazu węża w sztuce epoki kamienia / Akcent. Literatura i sztuka. Czasopismo patronackie Instytutu Książki wydawane na zlecenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. 2022. Nr 2. S. 163 – 170.

24. Бондарчук Я.В. Відображення культу каменів у похованнях початку верхнього палеоліту / The 1st International scientific and practical conference «Science and innovation of modern world» (September 28-30, 2022) Cognum Publishing House, London, United Kingdom. 2022. P. 341 – 349 [499 p.].

25. Бондарчук Я.В. Проблематика відображення етапів духовної еволюції людства в космічних циклах прецесії у працях вчених ХХ – ХХІ ст. / The 11th International scientific and practical conference «Eurasian scientific discussion» (November 21-23, 2022) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2022. P. 364 – 370 [553 p.].

Опубліковані праці апробаційного характеру

26. Бондарчук Я. В. Відображення найдавніших культів у сакральних календарях палеоліту. *Актуальні питання культурології: альм. наук. т-ва «Афіна» каф. культурології та музеєзнавства Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 18 / за ред. проф. В.Г. Виткалова. Рівне : РДГУ, 2018. С. 8 – 15 [195 с.]*.

27. Бондарчук Я. В. Зооморфні образи бінарної та триярусної структури всесвіту в мистецтві палеоліту. *Актуальні питання культурології: альм. наук. т-ва «Афіна» каф. культурології та музеєзнавства Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 19 / за ред. проф. В.Г. Виткалова. Рівне : РДГУ, 2019. С. 25–32.*

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації
 28.Бондарчук Я. В. Шість днів творення світу (синтез релігійних та наукових концепцій) : монографія. Острог : Вид-во На У«ОА», 2013. 152 с.

АНОТАЦІЯ

Бондарчук Я. В. Генеза і еволюція сакрального мистецтва провідних спільнот Давнього світу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – Теорія та історія культури (мистецтвознавство). Національний університет «Острозька академія». Міністерство освіти і науки України. Національна музична академія України імені П.І.Чайковського, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2024.

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми соціокультурної обумовленості етапів еволюції сакрального мистецтва, що відображає духовну еволюцію людства. Простежено динаміку формування і трансформації духовних смислів творів мистецтва у проекції на комунікаційні параметри їхнього існування в системі різних просторово-часових культурних координат.

Тема духовного розвою суспільства є актуальною для всіх часів, але в наш час цивілізаційної глобалізації, коли взаємозв'язок всіх складових духовної культури (науки, філософії, релігії, мистецтва та ін.) набуває особливої вагомості у створенні інтегрованого світогляду, актуалізується особливо. Найхарактернішим прикладом поєднання науки, філософії, релігії та мистецтва є духовна спадщина провідних спільнот Давнього світу. У дисертації простежено орогенічну (центральну) лінію еволюції сакрального мистецтва Давнього світу, що відображає духовний розвиток людства від зародження найдавніших релігійних уявлень у добу пізнього ашелю 500 – 300 тисяч р. т. до створення релігійно-філософських систем світових релігій на межі I тисячоліття до н.е. – на початку нової ери. На основі аналізу творів сакрального мистецтва як предметів матеріальної об'єктивації релігійно-світоглядних уявлень з'ясовано, що в різних частинах давньої ойкумени в один і той самий час виникали подібні культу й вірування, отже, різні спільноти проходили однакові етапи еволюції духовної культури.

Етапи еволюції духовної культури розглянуто в контексті осмислення гіпотези, висунутої в працях науковців другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (Джорджіо де Сантільяни, Герти фон Дегенд, Клайва Раггла, Менлі Холла, Олександра Гурштейна, Миколи Чмихова, Володимира Юрковця та ін.) щодо відповідності історичних етапів духовного розвою людства астрономічним епохам, які визначаються часом переміщення точки весняного рівнодення (перетину екліптики та небесного екватора) протягом 2150 років у певному знаку зодіакального кола внаслідок явища прецесії – зміщення осі обертання Землі по

конусу. Ця відповідність виявляється в тому, що головні релігійно-світоглядні уявлення і культу певного історичного періоду отримують відображення в характеристиці (релігійно-філософському описі) домінуючого в цей період зодіакального знака, у якому перебуває точка весняного рівнодення.

З'ясовано, що відображення головних релігійно-світоглядних уявлень і культур певного історичного періоду в назві і характеристиці домінуючого в цей період зодіакального знака спостерігається не лише в часи розвинутої астрономії, коли було відоме зодіакальне коло, річний рух Сонця і переміщення вздовж екліптики точки весняного рівнодення, але й у більш ранні часи історії людства (палеоліт, мезоліт), коли людство не знало кола Зодіаку. Постійна відповідність характеристик домінуючих в певні історичні періоди знаків зодіаку релігійно-світоглядним уявленням провідних спільнот того часу унеможливує момент випадковості. Якщо відображення основних культур VII – I тисячоліття до н.е. у назвах і характеристиках домінантних тоді зодіакальних знаків пояснюється тим, що жреці-астрономи узагальнювали в них головні релігійні ідеї свого часу, то відображення провідних культур більш ранніх періодів у характеристиках домінантних тоді зодіакальних знаків не має такого пояснення. Це спонукає до думки, що збіг головних рис релігійного життя певного історичного періоду та характеристики домінуючого в цей період зодіакального знака є результатом дії не тільки людського розуму, але й надсвітової свідомості, позначенням етапів духовної еволюції людства.

Така точка зору поєднує матеріалістичне розуміння історії, оскільки постулює вплив матеріальних чинників на виникнення релігійних вірувань, та ідеалістичну концепцію суспільного розвитку, оскільки позиціонує зв'язок між духовним розвитком людини і надприродним світом. Тому вона укладається в рамки поліонтичної парадигми, що виділяє світовий і надсвітовий рівень, матеріальний та духовний модули буття.

Пропонована концепція еволюції сакрального мистецтва як дзеркала духовного розвитку суспільства вписується в сучасне трактування історичного розвитку з позицій постнекласичного (тоталогічного) підходу, згідно з яким, незважаючи на те, що всесвітньо-історичний процес диверсується на множині різноманітних формоутворень, однаково він розуміється цілісним (тотальним). З тоталогічним трактуванням історії людства пов'язується монадологічна теорія, в якій ключове поняття «монада» постає як Бог, Розум, причина єдності та цілісності історії.

Ключові слова: сакральне мистецтво, еволюція духовної культури, релігійно-світоглядні уявлення, релігійні культури, первісне суспільство, давні цивілізації, світові релігії, космічні цикли прецесії, зодіакальне коло, поліонтична парадигма.

SUMMARY

Bondarchuk Ya. V. Genesis and evolution of the sacred art of the leading communities of the Ancient World. – Qualifying scientific work on manuscript right.

Dissertation for obtaining the scientific degree of doctor of art history, specialty 26.00.01 – Theory and history of culture (art history). Ostroh Academy National University. Ministry

of Education and Science of Ukraine. National Music Academy of Ukraine named after P. I. Tchaikovsky, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Kyiv, 2024.

The dissertation provides a theoretical generalization and a new solution to the scientific problem of the socio-cultural conditioning of the stages of the evolution of sacred art, which reflects the spiritual evolution of humanity. The dynamics of the formation and transformation of the spiritual meanings of works of art in the projection on the communication parameters of their existence in the system of different spatio-temporal cultural coordinates are traced.

The topic of spiritual development of society is relevant for all times, but in our time of civilizational globalization, when the interrelationship of all components of spiritual culture (science, philosophy, religion, art, etc.) acquires special importance in the creation of an integrated worldview, it is especially relevant. The most characteristic example of the combination of science, philosophy, religion and art is the spiritual heritage of the leading communities of the Ancient World. The dissertation traces the orogenic (central) line of evolution of sacred art, which reflects the spiritual development of mankind from the birth of the oldest religious ideas in the late Acheulean period of 500-300 thousand BC to the creation of religious and philosophical systems of world religions at the turn of the 1st millennium BC - at the beginning of a new era. Based on the analysis of works of sacred art as objects of material objectification of religious ideas, it was found that in different parts of the ancient oikumene, similar cults and beliefs arose at the same time, therefore, different communities went through the same stages of evolution of spiritual culture.

The stages of the evolution of spiritual culture are considered in the context of understanding the hypothesis put forward in the works of scientists of the second half of the 20th - beginning of the 21st century. (Giorgio de Santillana, Hertha von Dechend, Clive Ruggles, Manly Hall, Alexander Gurshtein, Mykola Chmykhov, Volodymyr Yurkovets, etc.) regarding the correspondence of the historical stages of the spiritual development of mankind to astronomical epochs, which are determined by the stay time of the intersection point of the ecliptic and the celestial equator during 2150 years in a certain sign of the zodiac circle due to the phenomenon of precession (rotation of the earth's axis in a circular cone). This correspondence is manifested in the fact that the main religious and worldview ideas and cults of a certain historical period are reflected in the characteristics (religious-philosophical description) of the zodiac sign dominant in that period, in which the vernal equinox is located.

It has been found that the reflection of the main religious ideas and cults of a certain historical period in the name and characteristics of the zodiac sign dominant in that period is observed not only in the times of advanced astronomy, when the zodiac circle and the annual movement of the Sun and the movement along the ecliptic of the vernal equinox point were known, but also in earlier times of human history (Paleolithic, Mesolithic), when mankind did not know the circle of the Zodiac. The constant correspondence of the characteristics of the zodiac signs dominant in certain historical periods, in which the point of the vernal equinox is located, to the religious and worldview of the leading

communities of that time makes the moment of chance impossible. If the depiction of the main cults of the 7th - 1st millennium BC in the names and characteristics of the then-dominant zodiac signs is explained by the fact that the priest-astronomers summarized the main religious ideas of their time in them, the reflection of the leading cults of earlier periods in the characteristics of the then-dominant zodiac signs has no such explanation. This leads to the opinion that the coincidence of the main features of the religious life of a certain historical period and the characteristics of the zodiac sign dominant in this period is the result of the action of not only the human mind, but also the supernatural consciousness, marking the stages of the spiritual evolution of humanity.

Such a point of view combines a materialistic understanding of history, since it does not deny the influence of material and social factors on the emergence of religious beliefs, and an idealistic concept of social development, since it posits a connection between the spiritual development of a person and the supernatural world. Therefore, it fits into the framework of the polyontic paradigm, which distinguishes the world and the supramundane level, material and spiritual modes of being.

The proposed concept fits into the modern interpretation of historical development from the standpoint of the post-nonclassical (totological) approach, according to which, despite the fact that the world-historical process diverges into a multitude of various formations, it is equally understood as integral (total). The totological interpretation of human history is connected with monadological concept, in which the key concept "monad" appears as God, Mind, the cause of the unity and integrity of history.

Key words: sacred art, evolution of spiritual culture, religious worldviews, religious cults, primitive society, ancient civilizations, world religions, cosmic cycles of precession, zodiac circle, polyontic paradigm.